

**Ideologija Velike Srbije
u XIX i XX veku**

Izveštaj veštaka

Yvesa Tomića

*(Bibliothèque de documentation internationale contemporaine,
Université de Paris X-Nanterre)*

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju

SADRŽAJ

Uvod.....	3
1. Srpska nacionalna ideologija u XIX veku: između srpstva i jugoslovenstva	6
1.1. Rad Vuka Stefanovića Karadžića (1787-1864).....	6
1.2. Formulisanje nacionalnog programa: <i>Načertanije</i> Ilije Garašanina (1812-1874)	11
1.3. Karakteristike srpske nacionalne ideologije na kraju XIX veka	17
2. Srpska nacionalna ideologija u prvoj Jugoslaviji (1918-1941): od jugoslovenstva do velikosrpstva.....	23
2.1. Položaj Srba u prvoj Jugoslaviji.....	23
2.2. Srpski kulturni klub	25
3. Četnički pokret u Drugom svetskom ratu	32
3.1. Opšti kontekst.....	32
3.2. Nastanak četničkog pokreta	36
3.3. Ravnogorski pokret	38
3.3.1 Struktura pokreta	38
3.3.2 Ideologija i program pokreta	42
3.3.3 Praksa etničkog čišćenja	50
4. Pojava srpskog nacionalnog pokreta 1980-ih godina i ideologija Velike Srbije	55
4.1. Konfederalizacija Jugoslavije i nezadovoljstvo rukovodstva Socijalističke Republike Srbije	55
4.2. Pokretanje srpskog nacionalnog pitanja	57
4.3. Ideološka transformacija Saveza komunista Srbije.....	59
4.4. Političke ideje Vojislava Šešelja	62
5. Srpska radikalna stranka (SRS) – stranka za Veliku Srbiju.....	74
5.1 Od četničkih grupica do Srpske radikalne stranke	74
5.2. Srpska radikalna stranka	80
5.3. Politička pozicija SRS za vreme rata (1991-1995)	82
5.4. Uloga Srpske radikalne stranke na izborima i njen dvosmislen odnos sa Socijalističkom partijom Srbije.....	88
Zaključak.....	92
D o d a c i	94
GEOGRAFSKA KARTA 1 – Vojna krajina u osamnaestom veku	95
GEOGRAFSKA KARTA 2 – Srbija prema geografu Vladimiru Kariću	96
GEOGRAFSKA KARTA 3 – Teritorijalni zahtevi Jugoslavije i konačne granice, 1918-1921	97
GEOGRAFSKA KARTA 4 – Administrativna podela Jugoslavije i Banovina Hrvatska (1939)	98
GEOGRAFSKA KARTA 5 – Rasparčavanje Jugoslavije 1941.	99
GEOGRAFSKA KARTA 6 – Nacionalni sastav u delovima rasparčane Jugoslaviji (1941)	100
GEOGRAFSKA KARTA 7 – Karta Velike Srbije Stevana Moljevića	101
GEOGRAFSKA KARTA 8 – Kretanje Vrhovne komande JVUO tokom Drugog svetskog rata.....	102
GEOGRAFSKA KARTA 9 – Karta teritorijalnih pregovora za Londonski ugovor (26. april 1915).....	103
GEOGRAFSKA KARTA 10 – Karta Velike Srbije objavljena u novinama Srpskog četničkog pokreta “ <i>Velika Srbija</i> ”, u avgustu 1990.....	104
Citati/izjave Vojislava Šešelja o Velikoj Srbiji.....	105
Skraćenice.....	107

Bibliografija.....108

Uvod

Srednjovekovna srpska država nastala je u Raškoj oblasti. Kako se razvijala, tako se širila prema jugu (Kosovo, Makedonija), da bi svoj vrhunac dostigla za vreme vladavine cara Dušana (1308-1355), koji je proširio njene granice pripojivši područja Makedonije, Albanije, Epira i Tesalije. Zbog prodiranja Turaka sa juga Balkanskog poluostrva na sever u drugoj polovini XIV veka, srpska država je prestala da postoji, a Srbi iz južnijih krajeva (Makedonija, Kosovo, Metohija) selili su se na sever, pravcem Morava-Vardar (Skoplje-Beograd), i na severozapad (duž linije koja povezuje Skoplje, Kosovo, Sjenicu i Sarajevo). Usled otomanskih osvajanja izmenio se etnički sastav na osvojenim područjima. Pošto su se katolici Hrvati i Mađari povlačili na sever, Turci su se bojali da bi ova pogranična područja, bitna za odbranu carstva, mogla ostati nenaseljena, pa su na njihovo mesto naseljavali pravoslavne hrišćane i muslimane. Tako je u šesnaestom veku došlo do značajnog porasta pravoslavnog življa u severnoj Bosni (oblast Bosanske Krajine), ali i u Slavoniji. Ovom stanovništvu bila je poverena odbrana severne granice Otomanskog carstva. Usled svih tih pomeranja stanovništva, Srbi su se sve više širili po onoj teritoriji koja će u dvadesetom veku činiti Jugoslaviju.¹ Na istoku je, dakle, nastao jedan srpski teritorijalni kompleks u kojem je Srbija, u dolinama reka Morave i Vardara, bila povezana sa Vojvodinom, koju su činili Banat, Bačka i Srem, u Panoniji.² Na zapadu se taj kompleks prostirao do Dinarskih oblasti – do Novopazarskog sandžaka, koji odgovara teritoriji nekadašnje Raške, kolecvi srednjovekovne srpske kraljevine dinastije Nemanjića, te do Crne Gore i Hercegovine. Drugi teritorijalni kompleks nastao je na zapadu i u njegovom sastavu su bili severna Dalmacija, Lika, Kordun, Banija,

¹ Desimir Tošić, *Srpski nacionalni problemi* (Pariz: Oslobođenje, 1952), str. 27.

² U sklopu Mađarske sve do početka XX veka.

zapadna Slavonija (područje duž vojne granice Habzburškog carstva,³ vidi [geografsku kartu 1](#) u Dodatku i zapadna Bosna (Bosanska Krajina).

Ova dva teritorijalna kompleksa, oguhvaćena granicama različitih država, delile su teritorije mešovite, odnosno prelaznog nacionalnog sastava, na kojima su Srbi živeli zajedno sa drugim zajednicama – Hrvatima na severu (Vojna krajina i severna Bosna) i islamiziranim Slovenima u Bosni.

Upravo u toj rasepkanosti teritorije koju su naseljavali Srbi treba tražiti korene srpskog nacionalnog pitanja.⁴ Naime, u doba formiranja nacionalnih država u XIX veku, Srbima je zbog izmešanosti sa drugim narodima bilo teško da stvore jedinstvenu nacionalnu političku teritoriju. Gde je trebalo da budu granice te teritorije? Da li je u tim granicama trebalo da bude nacionalnih manjina? Raštrkanost srpskog naroda igrala je, dakle, značajnu ulogu u njegovoj istoriji i dovela do stvaranja nacionalne ideologije i državotvornog programa u kojima će koncepti *jedinstva* i *ujedinjenja* postati dominantni u radovima nekih ideologa.

Ovo je kontekst u kojem ćemo razmotriti različite vizije koje su o Velikoj Srbiji imale srpska politička i kulturna elita XIX i XX stoleća, i u koji ćemo smestiti političke stavove Vojislava Šešelja, lidera Srpske radikalne stranke.

Početak XIX veka, u austrijskim vladajućim krugovima se pod pojmom Velika Srbija podrazumevao srpski nacionalni pokret, za koji se sve do početka XX veka verovalo da ugrožava stabilnost južnih teritorija Habzburškog carstva.⁵ Pojam je s početka imao negativne konotacije, da bi ga srpski nacionalisti u drugoj polovini XIX

³ Austrijsko carstvo je Vojnu krajinu uspostavilo u XVI veku. Ove pogranične oblasti Otomanskog carstva, razrušene i opustošene uzastopnim ratovima, naselili su većinom seljaci pravoslavni Vlasi, koji su se kasnije prozvali Srbima. Ti seljaci-vojnici učestvovali su u odbrani carstva, a zauzvrat su, pre svega Vlaškim Statutom /Statuta Valachorum/ iz 1630, dobili niz povlastica, kao što su sloboda veroispovesti, pravo da obraduju zamlju, itd. Vojna krajina je oblast specifična za Austrijsko carstvo. Rasformirana je 1881. godine, nakon što je austrougarska vojska zauzela Bosnu i Hercegovinu 1878. Jean NOUZILLE, *Histoire de frontières: l'Autriche et l'Empire ottoman* /Istorija granica: Austrija i Otomansko carstvo/ (Pariz: Berg International, 1991), str. 263.

⁴ Pod nacionalnim pitanjem podrazumevamo stvaranje nacionalne države i odnose među različitim nacionalnostima koje ulaze u njen sastav.

⁵ Mihailo Stanišić, *Projekti "Velika Srbija"* (Beograd: Službeni list SRJ, 2000), str. 13-20.

veka prisvojili za postizanje sopstvenih ciljeva, pa je čak nekoliko časopisa nosilo naziv *Velika Srbija*. Za vreme Prvog svetskog rata srpska vlada je pozvala dva strana stručnjaka da napišu knjige koje će promovisati srpske interese i biti naslovljene “Velika Srbija”.⁶

U prvom delu ovog izveštaja bavićemo se nastankom koncepta Velike Srbije u XIX veku i evolucijom srpske nacionalne ideologije od srpstva do jugoslovenstva. U drugom delu analiziraćemo evoluciju srpske nacionalne ideologije od jugoslovenstva do srpstva, za vreme prve Jugoslavije (1918-1941). Takođe ćemo obraditi ideologiju Velike Srbije Ravnogorskog pokreta (poznatog i kao četnički pokret) i način na koji je on sprovodio etničko čišćenje. Osvrnućemo se na oživljavanje ideologije Velike Srbije u komunističkoj Jugoslaviji tokom 80-ih godina i ulogu onih intelektualaca koji su sebe videli kao naslednike četničkog pokreta iz Drugog svetskog rata. Na kraju ćemo opisati osnivanje Srpske radikalne stranke (SRS) na čelu s Vojislavom Šešeljem, čiji je glavni politički cilj bilo stvaranje Velike Srbije.

⁶ *Ibid.* Autori tih knjiga bili su Francuz Ernest Denis i Rus V. N. Jastrebov. Ernest Denis, profesor na Sorboni, napisao je, zapravo, istoriju Srbije, u kojoj su ideja jugoslovenstva i srpska ideja tretirane kao jednake. Vladajuća ideja u to vreme bila je da su Srbi, Hrvati i Slovenci deo jednog te istog naroda. U knjizi su date dve geografske karte: karta srpskih i hrvatskih zemalja i karta Srbije 1913. godine. Projekat ujedinjenja Južnih Slovena predstavljen je kao inicijativa koju treba da sprovedu vlasti u Beogradu (str. 313). Nova država, koja se pominje kao “nova kraljevina Srbija”, trebalo je da, osim Srbije, obuhvati i Bosnu, Hercegovinu i trojednu Kraljevinu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Ta država prostirala bi se do Slovenije, a u njenom sastavu bio bi i jug Mađarske (Vojvodina). Premda se za jugoslovenski projekat kaže da on znači “ekspanziju Srbije” (str. 305), u knjizi se ne raspravlja o ideologiji Velike Srbije.

1. Srpska nacionalna ideologija u XIX veku: između srpstva i jugoslovenstva

Kneževina Srbija nastala je iz dva ustanka koja su se dogodila početkom XIX veka – prvi od 1804. do 1813. godine, a drugi 1815. godine. Nakon tog drugog ustanka Srbija je usmeno dobila poluautonomni status u okviru Otomanskog carstva. Ovaj njen status je zatim potvrđen Akermanskom konvencijom iz 1826. godine, kao i sultanovim hatišerifom Sultana kojim je Srbija 1830. postala autonomna kneževina, u vazalnom položaju u odnosu na Otomansko carstvo. Punu nezavisnost Srbija će steći tek 1878. godine.

Tokom tridesetih i četrdesetih godina XIX veka, ondašnji intelektualci i političke vođe definisali su svoja shvatanja srpske države i srpskog naroda. Sada ćemo razmotriti kulturne ideje o srpskom narodu Vuka Karadžića, reformatora srpskog jezika, kao i viziju srpske države političkog vođe Ilije Garašanina, koji je 1844. godine formulisao prvi srpski nacionalni program.

1.1. Rad Vuka Stefanovića Karadžića (1787-1864)

Kao etnograf i lingvista, Vuk Karadžić je svojim radom odigrao značajnu ulogu u definisanju srpskog identiteta u XIX veku.⁷ Štaviše, njegovo delo predstavlja zaokret u mogućem poimanju sopstvenog identiteta kod Srba. Vuk Karadžić je, naime, ponudio

⁷ Karadžić, koji je rođen u Tršiću, u zapadnoj Srbiji, u porodici koja se tu doselila iz Hercegovine, obrazovao se u Beogradu za vreme prvog srpskog ustanka i postao zvaničnik srpske države koja je tad tek bila u začetku. Nakon neuspeha ustanka 1813. godine, napustio je Srbiju i otišao u Beč. U austrijskoj prestonici upoznao se sa slovenačkim lingvistom Jernejem Kopitarem, koji ga je podstakao da nastavi svoj književni i lingvistički rad. Godine 1814. i 1815, Vuk Karadžić je priredio dve zbirke narodne poezije, u kojima je zabeležio usmeno predanje svoga naroda, onako kako su ga prenosili nepismeni srpski seljaci. Njegov rad oduševio je nemačke pisce poput J. V. Geta i Jakoba Grima, koji su se zanimali za bogatstvo narodne poezije. Tu poeziju Karadžić je priredio na onom srpskom jeziku koji je sam kodifikovao u svojoj gramatici objavljenoj 1814. godine. Vuk Karadžić je uprostio srpsko ćirilično pismo izbacivši nepotrebna slova i uvevši neka nova, pre svega “j”, koje je preuzeo iz latiničnog pisma. Time je unekoliko omogućio približavanje pravoslavnog i katoličkog sveta. Godine 1818, Karadžić je objavio rečnik, kojim je predstavio svoju reformu književnog jezika. Inspiracija Vuka Karadžića bilo je, zapravo, delo Dositeja Obradovića, pravoslavnog kaludera koji je prihvatio ideje prostvetiteljstva i Francuske revolucije. On se, u korist narodnog govora, poduhvatio reforme srpskog književnog jezika (slavenoserbskog), kojim se uglavnom služilo sveštenstvo.

sekularno shvatanje srpskog naroda, koje se nije zasnivalo na verskoj pripadnosti. Zbog toga je došao u sukob sa Srpskom pravoslavnom crkvom, koja je držala da Srbi ne mogu biti drugo do pravoslavci. Uprkos ovako bitnom razmimoilaženju, mnogobrojni srpski intelektualci XIX veka prihvatili su Karadžićeve ideje.

On je bio aktivan na vrhuncu romantizma, pokreta koji je idealizovao prošlost i vekovne tradicije. Raslo je zanimanje za istoriju, posebno srednji vek, kada su nastale narodne balade i epovi. Za romantičarski pokret jezik je bio od suštinske važnosti, pa je to važilo i za spsku kulturnu renesansu. Po mišljenju J. G. Herdera, sve karakteristike naroda i njegov duh ogledaju se u jeziku. Polja istraživačkog rada Vuka Karadžića bila su kako lingvistika i istorija, tako i etnografija. Nesumnjivo je da je njegov rad omogućio jačanje srpske nacionalne svesti.

Zahvaljujući reformi Vuka Karadžića, kojom je svakodnevni govor uzet za osnovu novog književnog jezika, književnost i nauka, dotak nedostupni, konačno su postali pristupačni običnom narodu. Njegova reforma, međutim, nije automatski prihvaćena i za njen konačan uspeh moralo je da prođe nekoliko decenija. U martu 1850. jedan broj srpskih intelektualaca, među kojima i Vuk Karadžić, dogovorio se sa grupom hrvatskih pisaca i lingvista (Ivan Mažuranić, Ivan Kukuljević i drugi) da će Srbi i Hrvati imati isti književni jezik i istu ortografiju. Karadžićeva reforma pravopisa je Srbiji je prihvaćena tek 1868, četiri godine nakon njegove smrti. Tokom čitavog veka, Srpska pravoslavna crkva žestoko se suprotstavljala jezičkoj reformi. Stefan Stratimirović, sremsko-karlovački mitropolit i voda Srba u Austrijskom carstvu bio je posebno glasan protivnik reforme.

U svom radu "Srbi svi i svuda", napisanom 1836. godine, a objavljenom 1849, Vuk Karadžić je precizirao koje teritorije naseljavaju Srbi:

Zaista se zna da Srbi sad žive u današnjoj Srbiji (između Drine i Timoka, i između Dunava i Stare planine), u Metohiji (od Kosova preko Stare planine, gdje je Dušanova stolica Prizren, srpska patrijaršija Peć, i manastir Dečani), u Bosni, u Hercegovini, u Zeti, u Crnoj Gori, u Banatu, u Bačkoj, u Srijemu, u desnom Podunavlju od više Osijeka do

Sentandrije, u Slavoniji, u Hrvatskoj (i Turskoj i Austrijskoj krajini), u Dalmaciji, i u svemu Adrijatičkom primorju gotovo od Trsta do Bojane.⁸

Vuk Karadžić je začetnik ideje o Srbima kao narodu sa više veroispovesti objedinjenom istim jezikom. Po njemu, a u skladu s herderovskom ideologijom, jezik je, nezavisno od verskih faktora, jedini važeći kriterijum za određivanje nacionalne pripadnosti. Tako je on u srpski narod ubrojao sve govornike dijalekata koji su se u to vreme mogli čuti u Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini, Vojvodini, Bosni i izvesnim delovima Dalmacije, uključujući Dubrovnik. Nije pridavao značaj oznaci “ilirski”, koja je u tridesetim i četrdesetim godinama XIX veka ušla u upotrebu u Hrvatskoj. Smatrao je da su Hrvati govornici čakavskog dijalekta, a Slovenci kajkavskog.⁹ Po njegovoj proceni bilo je pet miliona Srba – tri miliona pravoslavaca i dva miliona muslimana i katolika. U suštini, ideje Vuka Karadžića bile su u velikoj meri određene tadašnjom naukom o Južnim Slovenima i njihovim dijalektima. Pisanje Vuka Karadžića bilo je pod uticajem Kopitarevih ideja o etničkoj rasprostranjenosti Srba, Hrvata i Slovenaca.¹⁰ Sam Kopitar bio je inspirisan istaživanjima češkog lingviste Josifa Dobrovskog.¹¹

Definicija srpskog naroda Vuka Karadžića lišena je svakog pansrbizma ili velikosrpske političke ideologije. On se u svome delu, zapravo, i ne bavi problemima političke organizacije društva ili države; njegove ideje imaju kulturnu, a ne političku dimenziju.¹² U svojoj studiji o srpskoj i hrvatskoj nacionalnoj ideologiji XIX veka, Wolf Dietrich Behschnitt za nacionalne ideje Vuka Karadžića kaže da predstavljaju “jezičku i

⁸ Francuski prevod preuzet je iz knjige koju su uredili Mirko Grmek, Marc Gjidara i Neven Šimac, *Le nettoyage ethnique: documents historiques sur une idéologie serbe* /Etničko čišćenje: istorijski spisi o jednoj srpskoj ideologiji/ (Pariz: Fayard, 1993), str. 42.

⁹ U dijalektima srpskohrvatskog jezika javljaju se tri reči koje znače “šta”: “što” je najčešća, “ča” se koristi uglavnom u priobalnoj Dalmaciji, a “kaj” u okolini Zagreba.

¹⁰ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, I tom (Beograd, Prosveta, 1989), str. 423.

¹¹ Dobrovski je smatrao da su sva područja gde se govorio štokavski dijalekat srpska. Smatrao je da su zapadne varijante tog jezika, gde se pisalo latinicom, polu-srpske, a da je varijanta koja se pisala ćirilicnim pismom autentično sprska. Teorije Dobrovskog i Kopitara bile su prihvaćene do 1849, ali su kasnije dovodene u pitanje. Vidi Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, I tom, str. 423. Pavel ŠAFARIK je 1826. godine preuzeo isti koncept srpskog naroda u svojoj *Istoriji slovenske književnosti i jezika*. On je, oslanjajući se na Dobrovskog, bio mišljenja da se srpski narod može podeliti na pravoslavne Srbe i katoličke Srbe, koje je nazivao Slavo-Srbima (*ibid*, str. 440).

¹² Ljubomir Tadić, *O velikosrpskom hegemonizmu* (Beograd: Stručna knjiga i Politika, 1992), str. 126-127.

kulturnu ideologiju Velike Srbije”.¹³ Istina je da njegove ideje impliciraju sužavanje teritorije na kojoj će se u XIX veku konstituisati hrvatski narod. Međutim, od suštinskog je značaja objasniti da su te ideje formulisane u vreme kada su kod Hrvata još uvek preovladavala osećanja lokalne i regionalne pripadnosti, dok identitet bosanskih Muslimana još uvek nije bio sasvim jasan. Hrvatske teritorije bile su podeljene između Austrije i Mađarske. Dalmacija, koja je do 1797. bila pod Mletačkom republikom, došla je 1814. pod nadležnost Beča, isto kao i pokrajine koje su naseljavali Slovenci (Kranjska, Koruška, Štajerska), dok su unutrašnjost Hrvatske i Slavonija potpale pod mađarsku upravu. Fragmentaciju hrvatskih teritorija pojačalo je postojanje Vojne krajine, koju je Austrija osnovala u XVI veku, naselivši tu oblast srpskim življem koji je stigao iz Otomanskog carstva vidi [geografsku kartu 1](#) u Dodatku.¹⁴ Premda Ilirski pokret iz tridesetih i četrdesetih godina XIX veka nije uspeo da prekorači geografske granice Hrvatske, on je ipak doprineo jačanju veza između različitih provincija koje su se smatrale hrvatskim. Taj tekst Vuka Karadžića, napisan u vreme kada su se nacionalni identiteti tek stvarali, nije posebno iznenađujući kada se čita iz perspektive doba u kojem je objavljen. Ono što će se javiti kao problem jeste insistiranje na takvom konceptu nacionalnog identiteta u XX veku, kada su nacionalni identiteti Hrvata i bosanskih Muslimana već utvrđeni.¹⁵ Optužiti Vuka Karadžića da je hteo da negira postojanje

¹³ Wolf Dietrich Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie* /Srpski i hrvatski nacionalizam 1830-1914: analiza i tipologija nacionalne ideologije/ (Minhen: Oldenbourg, 1980), str. 71. Vidi recenziju ove knjige Milorada Ekmečića objavljenu u *Istorijskom glasniku* (1980: 1-2), str. 151-160.

¹⁴ Yves Tomić, “*Le mouvement national croate au XIXe siècle: entre yougoslavisme (jugoslovenstvo) et croatisme (hrvatstvo)*” /“Hrvatski nacionalni pokret u 19. veku: između jugoslovenstva i hrvatstva”/, *Revue des études slaves*, 68: 4 (1996), str. 463-475.

¹⁵ Tvrdnja Vojislava Šešelja da su katolici koji govore štokavskim dijalektom Srbi, zasnovana je na kategorijama nasleđenim od Vuka Karadžića i drugih intelektualaca XIX veka.

“Pre ilirskog preporoda srpski, štokavski jezik nije govorio ni jedan Hrvat, ali su govorili Srbi katolici, predvodnici ilirizma iz političkih razloga nisu hteli da taj jezik nazovu srpskim, ali im se činilo neprimerenim da ga predstave kao hrvatski, pa su pribegli neverovatnoj mimikriji predstavljajući se pripadnicima izumrlog balkanskog naroda - Ilirima.” Vojislav Šešelj, *Emigrantski opus Profesora Laze M. Kostića*, I deo, (Beograd: ZIPS, 1999), str. 13.

Ilirski pokret javio se u Hrvatskoj tridesetih i četrdesetih godina XIX veka. Tražio je autonomiju Hrvatske i Slavonije i njihovo ujedinjenje sa Dalmacijom. Suprotstavljao se mađarskoj dominaciji nad Hrvatskom i Slavonijom.

Hrvata i bosanskih Muslimana značilo bi falsifikovati istorijsku perspektivu i ignorisati istorijske parametre XIX veka. Iz želje da se Vuk Karadžić ocrni po svaku cenu, zaboravlja se da su njegove ideje za ono doba bile moderne i da su proistekle iz evropskog racionalizma. Ideja Vuka Karadžića da su Srbi i Hrvati deo istoga naroda utrla je put ideji jugoslovenstva u Srbiji na početku XX veka. U korenu jugoslovenskog unitarizma kriju se herderovske ideje o tome da naciju određuje jezik. Međutim, istorija je pokazala da je takav koncept srpskog naroda, prevashodno utemeljen na filološkom radu Vuka Karadžića, pogrešan, pošto se ispostavilo da jezik ne može služiti kao glavni kriterijum za definisanje nacije. Verispovest je jedan od ključnih distinktivnih elemenata nacionalne pripadnosti, posebno u Bosni i Hercegovini, i to nezavisno od stvarnog stepena religioznosti. Lingvistički nacionalizam, bilo onaj koji je definisao Vuk Karadžić bilo njegov ilirski oblik, nudio je tolerantnu perspektivu. Ali jezički faktor neće biti dovoljan za ujedinjenje južnoslovenskih naroda. Od kraja XIX veka, a posebno u XX veku, jezički nacionalizam ustupiće mesto etničkom nacionalizmu.

Vidi i Vojislav Šešelj, *Ideologija srpskog nacionalizma: naučno i publicističko delo prof. dr. Laze M. Kostića* (Beograd: ABC Glas, 2002).

1.2. Formulisanje nacionalnog programa: *Načertanije* Ilije Garašanina (1812-1874)

Do sastavljanja ovog nacionalnog programa došlo je usled konakata između političkih voda kneževine Srbije i poljskih političkih emigranata koji su pobjegli iz svoje zemlje nakon neuspjeha revolucije 1830. godine. Kako bi se suprotstavio interesima Rusije i Austrije knez Adam Čartoriski, ruski ministar inostranih poslova u burnom napoleonskom periodu, osnovao je diplomatsku kancelariju u Parizu s mrežom agenata sve do Balkana.¹⁶ U januaru 1843. godine, posvetio je Srbiji svoj spis “Saveti koje treba slediti” /originalni naslov: “Conseils sur la conduite à suivre”, u kojem je savetovao vode da prava i teritoriju svoje kneževine prošire na taj način što će voditi pomirljivu politiku prema Porti. Predlagao je da Kneževina Srbija oko sebe okupi druge slovenske zemlje i narode koji žive u Otomanskom i Habzburškom carstvu, opominjući da se treba čuvati Rusije i Austrije. Godine 1843. i 1844, agent Čartoriskog u Beogradu, Čeh po imenu František A. Zach, napravio je “plan za slovensku politiku Srbije”, kojim je savetovao vladajuće krugove u Srbiji da slede “panslovensku politiku”.¹⁷ Pri sastavljanju svog *Načertanija*, Garašanin se u velikoj meri oslanjao na ta dva teksta, posebno na “Plan” Františkega Zacha, ali je pritom izostavio njegovu jugoslovensku dimenziju.¹⁸

Načertanije je delo Ilije Garašanina (1812-1874), ministra unutrašnjih poslova. Garašanin je tu funkciju obavljao od 1843. do 1852. i bio je jedan od stubova ustavobraniteljske vlade. Nije bio zadužen samo za policiju, već i za vojsku, privredu,

¹⁶ Poljski agenti su bili u bliskoj vezi s ustavobraniteljima i podržali su ih kada su ovi došli na vlast u Kneževini Srbiji, u čemu im je najviše pomogla francuska diplomatija. Radoš Ljušić, “Ilija Garašanin o srpskoj državnosti”, u *Ilija Garašanin (1812-1874)* (Beograd, SANU, Odeljenje istorijskih nauka, 1991), str. 64.

¹⁷ Na srpskohrvatskom se ime Františkega Zacha često pojavljuje kao Franjo Zah.

¹⁸ U nekom smislu, *Načertanije* je kopija “Plana” Františkega Zacha. Ipak, Ilija Garašanin je izostavio neke delove, pre svega onaj koji se bavio odnosom Srba i Hrvata i savezom sa Česima, kao i delove u kojima se govorilo o usklađivanju unutrašnje i spoljne politike.

zdravstvo i transport. Gotovo tri decenije vršio je visoke političke funkcije u Srbiji.¹⁹ Nakon pada ustavobraniteljskog režima 1858. godine, knez Mihailo Obrenović ga je pozvao da bude na čelu vlade i da vodi spoljnu politiku (1861-1867). Pristaša reda, bio je protivnik liberalnih ideja i demokratskih institucija. Godine 1844. formulisao je nacionalni program za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda. Vrlo je važno podvući da se radi o jednom poverljivom spisu. Sa njime je bila upoznata samo nekolicina srpskih vođa – Austrougarska je za njega saznala tek osamdesetih godina XIX veka, a srpska javnost je sa njegovim postojanjem upoznata tek 1906. Ilija Garašanin je verovao da Srbija treba da ima plan za budućnost. Smatrao je da je država premala da bi joj opstanak bio zagarantovan, da je, drugim rečima, morala da proširi granice tako da one obuhvate Srbe koji su živeli van kneževine. Garašanin je ovaj svoj sud zasnovao na činjenici da je Otomansko carstvo na zalasku i da će ga naslediti ili Austrija i Rusija, ili hrišćanske države Balkana. Osim same kneževine, buduća srpska država obuhvatila bi Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru i severne delove Albanije. Počivala bi na slavnoj prošlosti srpskoga carstva iz XIV veka. Ilija Garašanin se pozivao na istorijska prava: Srbi, naime, ne traže ništa drugo do kontinuitet srpske srednjovekovne države koju su u XIV i XV veku razorili Turci. Do ujedinjenja Srba trebalo je da dođe u etapama: počelo bi sa Srbima koji žive u Otomanskom carstvu, a zatim bi se pripojili i oni u južnoj Madarskoj. Garašanin nije isključio mogućnost ujedinjenja – u buduću jugoslovensku državu – sa drugim Južnim Slovenima u Habzburškom carstvu, kao i sa Bugarima. Pa ipak, jugoslovenska dimenzija njegovog programa nije bila jasno izražena; ona nije predstavljala njegov ključni aspekt. Prednost je imalo stvaranje nezavisne srpske države.²⁰ Koja je sredstva Garašanin predvideo za ostvarivanje planiranih ciljeva? Mada rat nije bio isključen kao mogućnost - Ilija Garašanin ga pominje kada govori o tome da

¹⁹ U Garašaninovoj dugoj državničkoj karijeri bila su dva perioda u kojima nije vodio poslove Srbije: od 1853. do 1856. i ponovo od 1859. do 1861.

²⁰ Ljušić, str. 153.

treba znati da su u oblastima koje je on imao prilike da vidi prisutni “ratni duh, naoružanost naroda, posle čislo i raspoloženje pravilne vojske” – rat ipak nije bio izričito predviđen kao instument ekspanzionističke politike srpske kneževine.²¹ Naglasak je bio na prikupljanju informacija od Južnih Slovena u Otomanskom i Habzburškom carstvu. U tu svrhu kreirana je mreža obaveštajaca na područjima naseljenim Srbima pod otomanskom i austrougarskom upravom.²²

Da bi se opredjeliti moglo šta se učiniti može i kako se u poslu postupiti ima, mora praviteljstvo znati u kakvom se položenu svagdar nalaze narodi raznih provincija Srbiju okružavajućih. Ovo je glavno uslovije tačnog opredelenija sredstva. Za ovu cjel treba pre svega oštroomne, od predponjatija ne zauzete i praviteljstvu verne ljude kao ispitatelje stanja ovih naroda i zemalja poslati i ovi bi morali posle svog povratka tačno pismeno izvestije o stvari dati. Naročito se treba izvestiti o Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Severnoj Albaniji. U isto vreme nužno je da se tačno poznaje i stanje Slavonije, Hrvatske i Dalmacije a razume se da u ovo spadaju i narodi Srema, Banata i Bačke.²³

U osnovi ovog rezonovanja nije konfrontacija sa susednim slovenskim narodima. Naprotiv, Ilija Garašanin je insistirao na potrebi da se nađu dodirne tačke sa njima. Pisao je o tome da pravoslavci i katolici treba da se dogovore o nacionalnoj politici, kako bi ostvarili ciljeve iz *Načertanija*. Rukovodeći se tim stavom, zastupao je načelo potpune slobode veroispovesti. Tako je štampanjem i širenjem dela objavljenih u Beogradu a namenjenih katoličkim Slovenima i muslimanskim Bosancima trebalo uspostaviti prijateljske odnose sa Južnim Slovenima u Otomanskom carstvu i Austriji i zadobiti njihovo poverenje. Isti pristup imao je i prema Bugarskoj i Bugarima.²⁴ Cilj je bio suzbiti ruski uticaj na Bugare i oslabiti ulogu Rusije kao zaštitnice pravoslavnih Bugara. Iako je, istini za volju, *Načertanije* predviđalo teritorijalno širenje Kneževine Srbije, sa njenim političkim institucijama i kneževskom dinastijom kao okosnicama, u njemu se nijednom ne predlaže proterivanje eventualno nepoželjnih naroda. Premda *Načertanije* možemo

²¹ U “Planu” Čeha Franje Zaha, koji je dao ideje za *Načertanije*, izričito se navodi da je rat osnovno sredstvo za rešavanje južnoslovenskog pitanja. O tome se detaljno govori u VII Delu “Plana”, ali Garašanin to nije preuzeo. Bilo bi zanimljivo znati zašto je taj deo izostavljen. Po svemu sudeći ne postoje arhivski spisi koji bi pružili odgovor na ovo pitanje. Za tekst Franje Zaha vidi Ljušić, str. 130-150.

²² David Mackenzie, “*Ilija Garašanin: Balkan BISMARCK*” *Ilija Garašanin - balkanski BIZMARK* (New York: Columbia University Press, 1985), str. 62-91.

²³ Citirano prema prevodu u knjizi *Etničko čišćenje: istorijski spisi o jednoj srpskoj ideologiji*, str. 67-68.

²⁴ Jedan poduži deo *Načertanija* posvećen je Bugarima i Bugarskoj.

shvatiti kao striktno srpski nacionalni program, u njemu se ipak ne isključuje saradnja sa drugim Južnim Slovenima. Osim toga, bilo bi pogrešno ocenjivati jugoslovenski karakter nekog nacionalnog programa jedino na osnovu onoga što se u njemu kaže o saradnji Srba i Hrvata. Ustvari, Srbija je u više navrata razmatrala mogućnost zajedničke države sa Bugarima.

Prvi primer sprovođenja *Načertanija* u praksu bio je stvaranje mreže agenata u Otomanskom carstvu i na teritoriji Austrije. u provincijama Otomanskog carstva (Bosna, Hercegovina, Kosovo) regrutovano je na desetine agenata, mahom trgovaca.²⁵ Uspostavljeni su konakti sa vladarem Crne Gore, vladikom Petrom II Petrovićem Njegošem, kojem je odobrena novčana pomoć. Katolički Albanci iz plemena Mirdita pridobijeni su za zajedničku borbu za oslobođenje.²⁶ Veze su uspostavljene i sa istaknutim ličnostima Ilirskog pokreta u Hrvatskoj (Ljudevit Gaj, Bogoslav Šulek, itd.).

Kada je 1848. godine susedno Austrijsko carstvo potresala revolucija, kneževina Srbija je dobila priliku da svoje političke i teritorijalne ambicije isproba u realnosti. Južni delovi Mađarske (Vojvodina), gde se srpsko stanovništvo podiglo protiv Budimpešte, nisu bili prioritetni za Srbiju, koja je bila prvenstveno okrenuta Bosni, Hercegovini i severnoj Albaniji. Njena obaveštajna mreža bila je tamo mnogo manje razvijena nego u Otomanskom carstvu. Bez obzira na to, vlasti u Beogradu podržale su srpske pobunjenike u južnoj Mađarskoj, koji su tražili stvaranje autonomne srpske teritorije u okviru Habzburškog carstva. Na insistiranje Otomanskog carstva, Srbija je ipak zauzela neutralan stav i povukla svoje dobrovoljce iz Vojvodine. Revolucionarna zbivanja 1848.

²⁵ Svaki agent pokrивao je dve ili tri nahije (oblasti). On bi za svaku nahiju zadužio po jednog čoveka, koji bi onda dalje regrutovao svoje agente. Nijedan agent nije znao ko su drugi agenti. Za agente su korišćeni i pravoslavci i katolici. Michael Petrovich, *A History of Modern Serbia, 1804-1918* (Istorija moderne Srbije, 1804-1918), I tom (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976), str. 233-234. Vidi i Vaso VOJVODIĆ, *U duhu Garašaninovih ideja: Srbija i neoslobodeno srpstvo 1868-1876*, (Beograd: Prosveta, 1994), str. 402.

²⁶ Počevši od 1846. godine postojao je kontakt sa plemenskim starešinom Bibom Dodom, u kojem su posredovali Hrvat Matija Ban i ličnosti iz redova albanskog katoličkog sveštenstva. Obaveštajci su regrutovani među katoličkim Albancima, od kojih je najznačajniji bio Karlo Krasnići. Više o kontaktima srpskih vođa i albanskih katoličkih velikodostojnika može se pročitati u knjizi Petrita IMAMIJA, *Srbi i Albanci kroz vekove* (Beograd: KVS, 2000), str. 117-134.

godine navela su Iliju Garašanina na još ambicioznije ideje i razmišljanja o stvaranju jednog carstva Južnih Slovena, čiji bi nosioci bili pretežno Srbi i Hrvati.²⁷ Po gušenju revolucije 1849. godine, vratio se skromnijim zamislima i prevashodno se usredsredio na ideju o ujedinjenju Srba. Tokom sedme decenije XIX veka, kao ministar spoljnih poslova i predsednik vlade za vreme vladavine Mihaila Obrenovića (1860-1868), Garašanin se držao smernica iz *Nečertanija*, prema kojima bi buduća srpska država obuhvatala Kneževinu Srbiju, Bosnu, Hercegovinu, severnu Albaniju i Crnu Goru. Kada je reč o njegovom stavu prema Crnoj Gori, tu je bio manje jasan, jer je sumnjao u spremnost njenih vođa da se priključe Srbiji. Dok je tokom četrdesetih godina XIX veka Srbiju uvek video kao vazalnu državu Otomanskog carstva, tokom šezdesetih godina XIX veka više nije bilo moguće razmišljati o proširenoj srpskoj državi kao delu carstva čija se čiji se kraj tada već otvoreno priželjkivao. U skladu s time, sa propagandnog rada prešlo se na pobunjeničku borbu ili rat za nacionalno oslobođenje, najpre u vidu naoružavanja “revolucionarnih pokreta” u Bosni, Hercegovini i Bugarskoj. Kako bi se hrišćanski narodi jednom za svagda oslobodili osmanlijskog jarma, na inicijativu kneza Mihaila Obrenovića uspostavljen je sistem savezničkih odnosa sa Grčkom (1861), Crnom Gorom (1866) i Rumunijom (1868). Idealističke vizije kneza Mihaila Obrenovića prevazilazile su očekivanja Ilije Garašanina, jer je srpski vladar polagao nade u stvaranje jedne velike države Južnih Slovena u čijem će sastavu biti Srbi i Hrvati iz Habzburškog carstva, kao i Bugari i Makedonci iz Otomanskog carstva. Štaviše, njegove zamisli prevazilazile su i realne mogućnosti Srbije da sprovede jedan takav poduhvat. Godine 1861, Ilija Garašanin je govorio o “konfederaciji Srba, Bugara i Albanaca”, mada je znao da evropski diplomatski krugovi nisu bili raspoloženi da podrže jedan takav projekat. Paralelno sa sporazumima među državama, Srbija je 1867. godine sa bugarskim nacionalistima

²⁷ Dragan Simeunović, *Iz riznice otadžbinskih ideja* (Beograd: Vojska i Verzal Press, 2000), str. 28-29.

postigla dogovor o stvaranju srpsko-bugarske zajednice.²⁸ U martu iste godine, Ilija Garašanin, ministar spoljnih poslova, napisao je program za jugoslovensku politiku, koji je poslao Josipu Jurju Štrosmajeru, vodi jugoslovenskog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Program je imao za cilj ujedinjenje slovenskih plemena u jednu saveznu državu sa dva centra - Beogradom i Zagrebom. Država bi se temeljila na principu nacionalne pripadnosti, a ne veroispovesti, pošto je Ilija Garašanin smatrao da su Srbi i Hrvati iste nacionalnosti, odnosno da su Jugosloveni.²⁹ Zato se *Nečertanije* ne može izolovati i ograničiti na 1844. godinu, kada se pojavilo. Važno je imati u vidu nacionalnu ili spoljnu politiku kneževine Srbije, a posebno uticaj Ilije Garašanin u periodu od 1840. do 1860. godine. Detaljnim uvidom u spoljnu politiku Kneževine Srbije može se uočiti da su bile prisutne dve tendencije ili ideološke opcije: usko srpska opcija i jugoslovenska (ili, šire, balkanska) opcija. Kakva je tačno veza između ova dva pristupa? Premda se ne može poreći da je srpska nacionalna politika pre svega išla za ostvarivanjem interesa srpskog naroda, isto tako je istina da se ujedinjenje srpskog naroda razmatralo u dva različita konteksta - u srpskom i u jugoslovenskom, s tim da je ovaj drugi varirao (figurirali su ili Hrvati ili Bugari). Bez obzira na to, i u okviru jugoslovenske opcije uloga inicijatora i donosioca odluka bila je rezervisana za Srbiju (i njenu dinastiju), koja je u to vreme bila glavna vojna sila među hrišćanskim narodima Balkana. Predstaviti Iliju Garašanina kao običnog eksponenta velikosrpske ideologije značilo bi, dakle, suviše uprostiti stvar, jer ako pažljivo sagledamo njegov razvoj, videćemo da je put kojim je on išao mnogo složeniji, odnosno da je oscilovao između jedne usko srpske i jedne jugoslovenske (ili

²⁸ Sporazum od 26. januara 1867. godine, poznat i kao "Program srpsko-bugarskih (bugarsko-srpskih) političkih odnosa ili njihova "srdačna antanta", imao je dvanaest članova i predviđao je stvaranje zajedničke države pod nazivom Bugaro-Srbija ili Srbo-Bugarska. Knez Mihailo Obrenović proglašen je "poglavarem Srbo-Bugara i vrhovnim zapovednikom njihovih vojski" (član 3). Tekst ovog sporazuma može se naći u knjizi Georgea Devasa, *La nouvelle Serbie: origines et bases sociales et politiques, renaissance de l'État et son développement historique, dynastie nationale et revendications libératrices* /Nova Srbija: poreklo i društveni i politički osnovi, obnova i istorijski razvoj države, narodna dinastija i polaganje prava na slobodu/ (Pariz i Nansi: Berger-Levrault, 1918), str. 205. Na drugom po redu sastanku održanom u Bukureštu u aprilu 1867. odlučeno je da će se buduća država zvati *Jugoslovensko carstvo*.

²⁹ Ljušić, str. 112.

balkanske) perspektive. Osim toga, politika oslobađanja Srba u Otomanskom carstvu u XIX veku nije bila konstantna. Od 1867. do 1903. godine, Srbija je, zapravo, bila odustala od svojih planova za ujedinjenje Srba u jedinstvenu državu i pala pod uticaj Austrougarske. Od 1867. godine, nakon sastanka sa grofom Andrasijem, mađarskim predsednikom vlade i ministrom odbrane, knez Mihailo je promenio politički kurs, te je razrešio dužnosti Iliju Garašanina, koji se nalazio na čelu srpske vlade i diplomatije. Sporazumi postignuti sa balkanskim državama prestali su da važe i odnosi sa Hrvatima su prekinuti. Pod novim knezom Milanom Obrenovićem Srbija je napustila svoje nacionalne ideale.

1.3. Karakteristike srpske nacionalne ideologije na kraju XIX veka

Nacionalne ideologije je teško definisati, jer oni koji govore o nekoj naciji čine to sa veoma različitih političkih i društvenih stanovišta. Bez obzira na to, ti različiti diskursi imaju više zajedničkih tačaka. Tako se, konačno, iskristališu definicija nacije, karakteristike njene kulture, specifične institucije i ciljevi koje ona sebi postavlja u vezi s određenom situacijom. Nacionalna ideologija omogućava nam da precizno utvrimo kako određena nacionalna grupa sebe vidi i koje su joj glavne karakteristike. U mnoštvu ideoloških stavki, određivanje teritorijalnih granica i naziva nacije zauzimaju najistaknutije mesto.

Srpska nacionalna država razvila se tokom XIX veka. Kao i u slučaju modernizacije srpskog društva, nastanak nacionalne države bio je spor i postepen. U početku je srpska nacionalna ideja živela uglavnom među urbanim intelektualcima, koji su bili malobrojni. Intelektualni centar Srba nije se nalazio u Kneževini Srbiji, već u Vojvodini, u mađarskom delu Habzburškog carstva. Godine 1839, 59,7% svih

intelektualaca koji su živeli u Kneževini Srbiji bilo je iz južne Mađarske.³⁰ Srpski istoričar Milorad Ekmečić zapaža da se razvoj nacionalnog pokreta u političkim smislu vezuje više za vlasti u Kneževini, dok se “kulturna renesansa” odvijala mahom u Vojvodini.³¹ Najteže je bilo ubediti seljaštvo da prihvati taj korpus ideoloških koncepata. Tokom raznih sukoba između Srbije i Otomanskog carstva nacionalnu ideologiju propagirale su političke stranke, štampa, vojska, pa i kulturne insitucije (klubovi čitalaca, pevačka društva i slično). Među takvim institucijama najznačajniju ulogu u širenju nacionalnih ideala i srpske književnosti uopšte odigrala je “Matica srpska”, osnovana 1826. u Cislajtaniji.³² Zbog visokog stepena nepismenosti, usmena kultura je bila značajan faktor u širenju nacionalne ideologije. U odnosu na prethodni period, Pravoslavna crkva je sada imala manje udela u nacionalnom pokretu. Koncept nacije koji je gajila Srpska pravoslavna crkva, tj. nacije definisane pravoslavnom verom, bio je u suprotnosti sa konceptom koji je ponudio Vuk Karadžić, konceptom koji su tokom XIX veka prihvatili mnogobrojni intelektualci.

Škole su bile još jedan dobar način za širenje nacionalnih ideja. U obrazovni sistem, doduše, nije bilo uključeno celokupno stanovništvo, ali udžbenici osnovnih i srednjih škola važan su izvor informacija o tome kako su Srbi želeli da se prikažu sopstvenom narodu, o tome kako su videli svoju prošlost i svoje teritorije.³³ Među tim publikacijama središnje mesto zauzimaju udžbenici geografije, u kojima se mogu naći definicije srpskog naroda, a ucrtane su i granice nacionalnih teritorija. Udžbenici geografije Vladimira Karića bili su vrlo uticajni i potonji autori udžbenika našli su u njegovim delima izuzetno značajan izvor inspiracije. Po Vladimiru Kariću, granica

³⁰ Milorad Ekmečić, *Srbija između srednje Evrope i Evrope* (Beograd: Politika, 1992), str. 75.

³¹ Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, 1. tom, str. 441.

³² Reka Lajta delila je teritoriju Austrijskog carstva na dva dela – Cislajtaniju u Austriji i Translajtaniju u Mađarskoj.

³³ Charles Jalvich, *South Slav Nationalism: Textbooks and Yugoslav Union before 1914* /Južnoslovenski nacionalizam: udžbenici i jugoslovenska zajednica pre 1914. godine/ (Columbus: Ohio State University Press, 1990), str. 359. U vezi sa razvojem obrazovnog sistema u Srbiji u XIX veku vidi tekst Ljubinke Trgovčević “Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX veku: analitička skica”, u *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), str. 217-232.

srpskih zemalja išla je Dunavom na istoku, koritom reka Timoka, Morave i Vardara sve do grada Strumice na jugu, odatle je vodila koritom Crne Reke sve do Prespanskog jezera i prema severu do Ohridskog jezera, da bi se zatim Crnim Drimom spustila do Jadranskog mora. Obalom se granica penje do Trsta, na istoku prati istočne granice Kranjske i Štajerske i reku Dravu, sve do Pečuja i Mohača. Granica srpskih zemalja zatim seče rumunski Banat (linijom Temišvar, Vršac, Bela Crkva) i vraća se do Dunava. Karićeva Srbija prostire se preko čitave teritorije buduće Jugoslavije, sa izuzetkom Slovenije; obuhvata i delove severne Albanije i severne Grčke, kao i južne Mađarske i zapadne Rumunije vidi [geografsku kartu 2](#) u Dodatku. Među srpskim zemljama Karić pravi razliku između onih nezavisnih, kao što su Kraljevina Srbija i Kneževina Crna Gora, onih pod austrougarskom vlašću, kao što su Istra, Kraljevina Dalmacija i Kraljevina Hrvatska i Slavonija, i konačno, onih pod Otomanskim carstvom - Bosna, Hercegovina, Stara Srbija (Kosovo) i Makedonija. On nampominje da su se Sloveni nazivali Srbima pre nego što su počeli da koriste različita imena. Karić je bio mišljenja da Srbi govore tri glavna dijalekta: štokavski, čakavski i kajkavski. Prvi je za njega predstavljao čist srpski dijalekat. Iz ovih pretpostavki sledi da su Hrvati i Sloveni muslimanske vere Srbi. Srpski narod je, dakle, bio podeljen na tri verske zajednice: pravoslavnu, katoličku i muslimansku. Ove tvrdnje zasnovane su na idejama Vuka Karadžića. Ista teza može se naći u gramatikama, udžbenicima istorije i čitankama. Svi školski udžbenici propagirali su srpski nacionalni cilj, odnosno oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda. Definicija srpskog naroda nije bila zasnovana na religiji, iako je većina njegovih pripadnika bila pravoslavne vere, nego su se u njega ubrajali i katolici Hrvati i muslimanski Sloveni u Bosni. Glavni kriterijum bio je jezički (svodio se na upotrebu štokavskog).

Tokom celog procesa nacionalnog oslobođenja i formiranja moderne srpske države, za merilo se uzimala teritorija srpske države pod dinastijom Nemanjića, posebno iz zlatnog doba cara Dušana. U različitim diskursima o naciji, kako u politici tako i u

književnosti, dominiraju koncepti jedinstva i sloge. Jedinstvo je postalo cilj za sebe: najvažnije je ne ponoviti greške srpskih feudalnih vladara, koji nisu umeli da oforme skupine dovoljno jake da se odupru otomanskom osvajaču.³⁴ U raznim književnim tvorevinama u patriotskom duhu, nevolje srpskoga naroda prikazivane su kao posledica nesloge i vlastoljubivosti njegovih vladara i voda, ili pak stranog uticaja (Turaka i drugih). Pored toga, sloboda se mogla osvojiti jedino oružjem, podizanjem ustanka i revolucije. Sloboda se nije mogla izvojevati bez žrtava. Stvaranje moderne srpske države temeljilo se na tri osnovne tradicije: na kultu Kosovskog boja iz 1389, kultu ustanaka iz perioda 1804-1813. i 1815. i, kasnije, na kultu ratova vođenih od 1912. do 1918. godine.

Nacionalna ideologija je za osnovni cilj postavila ujedinjenje svih Srba u jednu državu. Taj cilj se ni po čemu nije razlikovao od onog koji su sebi postavili drugi nacionalni pokreti tog doba, pre svega u Nemačkoj i Italiji. U XIX veku ovakvi zahtevi nisu izazivali burne reakcije; smatrani su opravdanim, posebno među liberalima i radikalima. U drugoj polovini XIX veka John Stuart Mill je pisao:

Uopšte uzevši, za slobodne institucije nužan je uslov da se granice vlasti manje više poklapaju sa granicama naroda ... Tamo gde postoji iole jako osećanje nacionalne pripadnosti, postoje *prima facie* dobri razlozi da se svi pripadnici tog naroda ujedine i stave pod istu, i to sopstvenu, vlast.³⁵

Po svom tipu, srpska nacionalna ideologija spada u tzv. etnički nacionalizam, za koji važi da je cilj nacionalnog pokreta okupljanje svih sunarodnika koji žive van granica nacionalne države, kao i teritorija na kojima oni žive.³⁶ Nacionalni pokret, stoga, formuliše iredentističke zahteve i ideologiju pan-nacionalizma. Doduše, ni francuski koncept nacije nije bio sasvim odsutan. Definicija etničke ili nacionalne grupe relativno je rastegljiva, budući da uključuje Hrvate i Slovence muslimanske vere. Ovakvo shvatanje

³⁴ Vladimir Jovičić, *Srpsko rodoljubivo pesništvo* (Beograd: Nolit, 1976), str. 134-135.

³⁵ John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government* /Razmatranja o predstavničkoj vladi/ (London, 1872). Citiran tekst preuzet je iz Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism* /Teorije nacionalizma/ (New York: Holmes and Meier, 1983), str. 9.

³⁶ Osnov za ovo je tipologija koju Anthony D. Smith daje u *National Identity* /Nacionalni identitet/ (London: Penguin Books, 1991).

nacije pogodovaće stvaranju Jugoslavije, ali ne i njenoj stabilnosti.³⁷ Ovakva sveobuhvatna definicija srpskog naroda biće napuštena tek posle Prvog svetskog rata, u periodu od 1918. do 1941. godine. Ipak, kao što se vidi iz istorijskih događaja u XIX i XX veku, dominiraće etnički koncept.

Uoči Prvog svetskog rata Srbija nije bila potpuno integrisana nacionalna zajednica. Dobivši 1878. godine oblast Niša i povrativši Balkanskim ratovima 1912-1913 Staru Srbiju (oblast Kosova) i Makedoniju, Srbija je proširila granice. Nisu svi njeni građani imali jasnu sliku o srpskim etničkim teritorijama. Nacionalna ideologija nije doprla do svih seljaka, koji su činili preko 80% stanovništva.³⁸ Ipak, posle 1900. godine, nacionalni pokret i njegova ideologija promenili su svoj karakter iz elitističkog u opštenarodni, uprkos tome što u srpskom društvu nisu bili sazreli svi uslovi koji bi se očekivali za tu fazu – 1900. godine 79% stanovništva i dalje je bilo nepismeno, a opšte pravo glasa uvedeno je tek 1903.³⁹

Posle 1903. godine Srbija se oslobodila austrougarskog uticaja, pod kojim je bila od 1881.⁴⁰ Dolazak na srpski presto Petra I Karadorđevića 1904. godine, nakon ubistva kralja Aleksandra Obrenovića i njegove supruge 1903. godine, predstavljao je prekretnicu u srpskoj nacionalnoj politici, koja će dovesti do Balkanskih ratova 1912-1913. i čiji će vrhunac biti ponovno osvajanje Kosova i vardarske Makedonije, kao i protest protiv austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, za koju su srpske političke vlasti i javnost smatrali da je srpska. Dok je srpska politika prevashodno stremila ujedinjenju Srba u istu državu, po izbijanju Prvog svetskog rata u leto 1914. godine došlo je do redefinisanja srpskih nacionalnih ciljeva, jer je vlada na čelu s Nikolom Pašićem

³⁷ Ovaj koncept nacije savršeno se uklapa u unitarističku nacionalnu ideologiju koju su razvili Južni Sloveni u Austroguarskom carstvu, a po kojoj su Srbi i Hrvati deo jedno te istog naroda. Posle 1918. ovakva ideologije bila je slabije prihvaćena i dovela je do jačanja centrifugalnih tendencija u jugoslovenskoj državi.

³⁸ Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II tom, str. 475.

³⁹ *Ibid*, str. 476.

⁴⁰ Godine 1881, Srbija je s Austrougarskom potpisala jedan sporazum o trgovini čiji je sastavni deo bila i "Tajna konvencija" kojom se srpska vlada obavezala da neće pružati podršku slovenskom stanovništvu na jugu Habzburškog carstva, kao i da sa vladama drugih država neće zaključiti nijedan sporazum a da prethodno o tome ne obavesti vlasti u Beču.

zagovarala stvaranje jugoslovenske države (a ne Velike Srbije), koja bi objedinila Srbe, Hrvate i Slovence.

2. Srpska nacionalna ideologija u prvoj Jugoslaviji (1918-1941): od jugoslovenstva do velikosrpstva

2.1. Položaj Srba u prvoj Jugoslaviji

Nekada (pre 1912-1913) nacionalno homogena Srbija, izgubila je 1918. svoju političku posebnost i postala deo nove države Jugoslavije.⁴¹ U periodu od 1918. do 1939 godine, srpski nacionalizam zamenila je ideologija jugoslovenstva, koja je polazila od toga da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri plemena koja čine istu naciju (ova ideologija je poznata i kao unitarizam). Glavne političke snage u srpskom narodu podržavale su stvaranje Jugoslavije. Najistaknutiji pobornici unitarizma bile su Radikalna stranka Nikole Pašića i Demokratska stranka Ljubomira Davidovića i Svetozara Pribićevića. Uprkos tome jugoslovenska ideja nije uspeła da pusti dublje korene u Srbiji, gde ju je zastupala samo šaćica intelektualaca. Od 1918. do 1939. godine ideju etničkog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca podržavale su i druge društvene grupe i snage, pre svega birokratija, vojska i monarhija.⁴²

U novoj državi Srbi su za sebe uspeli da obezbede zavidan položaj, sa dominantnom ulogom u vladi, administraciji, diplomatiji i vojsci.⁴³ S druge strane, srpski narod je bio raštrkan i policentričan; granice područja na kojima je živeo nisu bile zvanično povučene i utvrđene kao unutrašnje granice. U svakom slučaju, političke i društvene snage Srba u periodu od 1918. do 1939. nisu pokretale pitanje srpskog ujedinjenja. Njihova politička dominacija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca zasnivala se na jugoslovenskoj, a ne na srpskoj nacionalnoj ideologiji. Da je srpsko pitanje tada

⁴¹ Tokom XIX veka Srbija se u nekoliko navrata proširivala pravcem sever-jug. Muslimansko stanovništvo, kako slovensko tako i albansko, masovno se iselilo sa novoosvojenih teritorija. Usled toga u Kneževini Srbiji, a kasnije Kraljevini Srbiji, gotovo da nije bilo nacionalnih manjina sve do Balkanskih ratova, koji su pak doveli do nove ekspanzije Srbije i integracije nacionalnih manjina (posebno Albanaca).

⁴² Tošić, str. 102.

⁴³ Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije* (Beograd: Službeni list SRJ, 1993), str. 31.

pokrenuto, odnosi među narodima bili bi narušeni, posebno između Srba i Hrvata. Osim toga, to bi izazvalo izraženije ispoljavanje drugih nacionalizama (slovenačkog, crnogorskog). Ono što se događalo bila je, ustvari, neka vrsta “nacionalne demobilizacije” Srba, da se poslužimo izrazom Slobodana JOVANOVIĆA (1869-1958), intelektualca iz tog perioda. Istoričar Branko Petranović objašnjava da je srpski narod u to vreme bio “istrošen” nizom uzastopnih sukoba od 1912. do 1918. godine, koji su ga iznirili i demografski oslabili (oko trećine Srba je izgubilo život, odnosno 1.200.000 u populaciji od 4.000.000).

U strukturiranju i organizaciji države ondašnji elitni krugovi rukovodili su se unitarističkim i centralističkim idejama jugoslovenstva. Država je 1922. podeljena na trideset i tri administrativne jedinice tako da su istorijske granice njenih sastavnih delova, uključujući Srbiju, bile izbrisane. Ova ideologija nije imala prilike da se učvrsti, jer je nacionalna svest u različitim delovima zemlje bila suviše jaka da bi mogla tako brzo da nestane. Suočen sa otporom Hrvata, koji su bili za federativni ili konfederativni ustavni poredak, kralj Aleksandar je 6. januara 1929. godine proglasio diktaturu, i dodatno učvrstio svoju projugoslovensku orijentaciju pokušajem da na silu stvori jugoslovensku naciju. Zabranio je političke partije i nacionalne ambleme koji nisu jugoslovenski. Zemlju je podelio na devet administrativnih jedinica (banovina), a pritom je, još jednom, zanemario granice istorijskih provincija vidi [geografsku kartu 4](#) u Dodatku. Ovakvim dalekosežnim sprovođenjem ideologije jugoslovenstva kralj Aleksandar je, zapravo, oslabio jugoslovensku ideju i ohrabrio, između ostalih, hrvatske i makedonske separatističke snage. Počevši od 1931. godine, režim se oslanjao na jednu političku organizaciju koja je sve političke snage iz perioda pre 1929. trebalo da okupi pod isti krov sveobuhvatnog jugoslovenstva - u Jugoslovensku radikalnu seljačku demokratiju (JRSD), odnosno Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS) nakon 1933. Ona nikada neće imati mnogo uticaja i posle smrti kralja Aleksandra 1934. godine postepeno će nestati. Godine

1935, novi predsjednik vlade Milan Stojadinović osnovao je Jugoslovensku radikalnu zajednicu, koja je obuhvatala elemente Srpske radikalne stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije. Ta partija je zagovarala nacionalni unitarizam i suprotstavljala se hrvatskim zahtevima. Njen politički program bio je inspirisan evropskim fašističkim pokretima i njihovom željom da ujedine kapital i rad. U periodu od 1935. do 1939. godine Stojadinovićeve vlada je svoju spoljnu politiku usmerila prema Hitlerovoj Nemačkoj i Musolinijevoj Italiji.

2.2. Srpski kulturni klub

Od 1920-ih pa do kraja 1930-ih, vladajuća politička struktura koristila je jugoslovenstvo da bi legitimisala svoju vlast. Ni u jednom trenutku nije pominjala velikosrpsku ideologiju. U Srbiji su se takvoj politici suprotstavljali uglavnom intelektualci, koji su obično bili članovi političkih partija.⁴⁴ Oni su 1920-ih godina zagovarali kompromis između centralizma i federalizma.⁴⁵ Istovremeno je većina srpskih intelektualaca, često i strastveno, podržavala ideju nacionalnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Uprkos tome, jedan deo srpske intelektualne elite dao se 1937. godine u odbranu srpskih interesa u Jugoslaviji, pre svega u Bosni i Hrvatskoj.⁴⁶ U januaru 1937. godine osnovan je Srpski kulturni klub (SKK), koji je trebalo da bude debatni forum za teme koje se tiču kulture srpskog naroda shvaćene u širem smislu, tj. i duhovne i materijalne.⁴⁷ Na osnivačkoj skupštini u Beogradu 4. februara 1937, klub je imao sedamdeset članova, od kojih je 22 predavalo na Univerzitetu u Beogradu i drugim

⁴⁴ (Stojan Protić, Miša Trifunović, Jaša Prodanović, Ljubomir Stojanović, Milan Grol, Slobodan Jovanović i drugi.)

⁴⁵ Milosav Jančićević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1984), str.125.

⁴⁶ Kosta Nikolić, "Dragiša Vasić: skica za portret nacionalnog revolucionara", *Istorija 20. veka* (1997: 1), str. 99.

⁴⁷ Pravila Kluba odobrilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije 15. januara 1937. Zadatak društva je bio "da radi na negovanju srpske kulture u okviru jugoslovenstva, sa strogim isključenjem dnevne i partijske politike".

ustanovama višeg obrazovanja u zemlji. Među članovima-osnivačima ove organizacije bili su bivši ministri vlade, oficiri u penziji, industrijalci, bankari, advokati, kao i pripadnici drugih profesija. Na osnivačkoj skupštini je za predsednika izabran Slobodan JOVANOVIĆ, za potpredsednike advokat Nikola Stojanović i pisac i advokat Dragiša Vasić, a za sekretara Vasa /Vaso/ Čubrilović, predavač na Univerzitetu u Beogradu.

Srpski kulturni klub osnovali su intelektualci koji su verovali da jugoslovenske vlasti nisu u stanju da odbrane srpske nacionalne interese, posebno na jugu (Makedonija i Kosovo) i severozapadu (Bosna i Hrvatska) zemlje. Njihov plan bio je širenje uticaja u “graničnim oblastima”, gde su Srbi bili “ugroženi tuđinskim uticajima”.⁴⁸ Dok se stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ranije smatralo rešenjem za srpsko nacionalno pitanje, ovi intelektualci su isticali da Srbi još uvek nisu nacionalno, kulturno i ekonomski ujedinjeni.

SKK je formirao pododbore, posebno u sredinama mešovitog nacionalnog sastava, odnosno u Vojvodini, južnoj Srbiji (Makedonija, Kosovo) i Bosni i Hercegovini.

Pododbori SKK radili su na jačanju srpske nacionalne svesti u krajevima gde su Srbi bili pomešani sa drugim nacionalnostima, kao i na utvrđivanju srpskog karaktera Vojvodine, Bosne i Hercegovine i Makedonije. SKK je 1939. godine pokrenuo nedeljnik “Srpski glas”, čija je uloga bila širenje ideja Kluba i čiji je slogan “Jako srpstvo – jaka Jugoslavija” bio prethodnica četničkog programa iz vremena Drugog svetskog rata: “Velika Srbija u velikoj Jugoslaviji”.⁴⁹ Glavni urednik ovog nedeljnika bio je pisac Dragiša Vasić. Klub je organizovao i javna predavanja o pitanjima položaja Srba u Jugoslaviji, ali i o obrazovnim i privrednim pitanjima, kao o međunarodnoj situaciji.⁵⁰

⁴⁸ Ljubodrag Dimić, “Srpski kulturni klub između kulture i politike: prilog istoriji”, *Književnost* (1993: 9-10), str. 863.

⁴⁹ Prvi broj *Srpskog glasa* izašao je 16. novembra 1939. Ovaj list izlazio je svakog četvrtka do 13. juna 1940, kad ga je jugoslovenska vlada zabranila.

⁵⁰ Ovo su neka od predavanja održanih 1937. i 1938. godine: Slobodan Jovanović, “Potreba privatne inicijative u pitanjima nacionalne kulture” (7. februar 1937); Vasa Čubrilović, “Problem unutrašnje kolonizacije u južnoj Srbiji” (7. februar 1937); Dragiša Vasić, “Ideja otadžbine i društvene pravde” (28. februar 1937); Vladimir Ćorović, “Koordiniranje rada naših kulturno-prosvetnih društava” (15. april 1937); Josif Mihajlović, “Prilike u Makedoniji” (10. maj 1937); Slobodan Drašković, “O srpskoj kulturi” (26. maj 1937); Radmilo Vučić, “Narodne pesme i savremeni društveni život” (31. maj 1937); Đoka Perin, “Nacionalizovanje Vojvodine i južne Srbije” (17. juni 1937); Nikola Stojanović, “O srpstvu i

Iako su mnogi članovi SKK stekli obrazovanje u inostranstvu, SKK je bio protiv stranog uticaja na srpsku kulturu. (Odbacivao je modernističke pokrete kao što su dadaizam, nadrealizam, kubizam i futurizam i osuđivao strane modele poput marksizma.) SKK je propovedao povratak tradicijama i normama srpskog predratnog društva i propagirao kulturu utemeljenu na vrednostima Svetog Save, osnivača Srpske pravoslavne crkve.⁵¹

Kada se 1939. godine tragaloz federalističkim rešenjem hrvatskog nacionalnog pitanja, aktivnosti Srpskog kulturnog kluba mahom su poprimile političku dimenziju. Sve njegove aktivnosti sada su bile usmerene na rešavanje srpskog nacionalnog pitanja unutar Jugoslavije. Nema sumnje da je SKK doživljavan kao branilac srpskih interesa u Jugoslaviji. Prilikom pregovora hrvatske opozicije i jugoslovenske vlade o sporazumu o stvaranju hrvatske teritorijalne jedinice u državnom okviru, Srpski kulturni klub (Slobodan JOVANOVIĆ, Dragiša Vasić, Stevan Moljević i drugi) oštro je protestovao i upozoravao vladu na to u kakve se rizike upušta. Njegove vode su osporavale granice i prerogative novog hrvatskog entiteta u nastanku vidigeografsku kartu 4 u Dodatku. Stevan Moljević, advokat iz Banjaluke, održao je 30. januara 1939. predavanje o Vrbaskoj banovini i objasnio da se hrvatsko pitanje ne sme rešavati otvaranjem srpskog pitanja. A upravo do toga će, po njegovom mišljenju, doći ako teritorije koje naseljavaju Srbi (Bosanska Krajina, Banija, Kordun, Lika i severna Dalmacija) postanu deo

jugoslovenstvu" (14. novembar 1937); Ljubomir POKORNI, "Duhovna veza između vojske i naroda u savremenom ratu" (22. novembar 1937); Nikola ĐONOVIĆ, "Prilike u Crnoj Gori" (29. novembar 1937); Mihajlo Konstantinović, "Ustavni propisi o prosveti" (13. decembar 1937); Đoko Perin, "O nacionalizovanju bosansko-hercegovačkih muslimana" (24. januar 1938); Mehmed Begović, "O muslimanskom problemu u Bosni i Hercegovini" (7. februar 1938); Slobodan Drašković, "Nacionalna kultura i omladina" (14. februar 1938), Vasa Čubriloović, "Verski problem u Jugoslaviji" (21. mart 1938); Orestije KRSTIĆ, "Borba za zemlju u južnoj Srbiji" (4. april 1938); Slobodan Jovanović, "Konfederacija i federacija" (18. april 1938); Jovan Đorđević, "Nacija, kultura i država" (2. maja 1938); Milan Petrović, "Prilike u Vojvodini" (6. maj 1938). Vidi Ljubodrag Dimić, *op. cit.*, str. 867.

⁵¹ Rastko, sin Stefana Nemanje, osnivača dinastije Nemanjića, posvetio se religioznom životu i stupanjem u monaški red dobio je ime Sava. Zahvaljujući njemu Srpska pravoslavna crkva je 1219. godine postala autokefalna. On je bio njen prvi arhiepiskop. Doprineo je stvaranju nacionalnog karaktera Pravoslavne crkve i učvrstio mesto Srbije u istočnohrišćanskom svetu. Vrednosti za koje se zalagao Sveti Sava konsistentne su sa srpskom nacionalnom duhovnošću, državom i Pravoslavnom crkvom.

hrvatskog entiteta.⁵² Dan posle potpisivanja Sporazuma od 26. avgusta 1939, Srpski kulturni klub se burno oglasio, osporavajući granice novostvorene banovine Hrvatske.⁵³ Klub je smatrao da politički predstavnici Srba nisu pitani za mišljenje. Odbio je da prihvati stvaranje Banovine Hrvatske sa oblastima sa većinskim srpskim stanovništvom, zbog sumnje da je to prvi korak ka stvaranju Velike Hrvatske:

Naše gledište je jasno. Mi hoćemo sporazum, ali po određenim principima. Bilo etničkim, bilo istorijskim, bilo privredno-geografskim. Ali za celo područje na kom žive Srbi i Hrvati. Mi ne mislimo nikad ostaviti srezove sa čisto srpskom većinom u granicama Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Slavonije, Banovini Hrvatskoj. Tražeći reviziju takozvanog sporazuma mi hoćemo da se i Srbima iz granica bivše Hrvatske i Slavonije dade puno pravo da se slobodno izjasne, da li će njihovi srezovi ostati u Hrvatskoj ili će se pridružiti svojoj srpskoj jedinici.⁵⁴

U odgovoru na Sporazum Srpski kulturni klub je tražio stvaranje srpske administrativne i političke jedinice.

Ja ostavljam na stranu Hrvate - nisam pozvan da im dajem savete - ali kao Srbin mislim da mogu da kažem Srbima ovo. Mi Srbi treba da razumemo da pred nama stoji dvojak zadatak. Imamo, prvo, da branimo srpstvo. Kad se obeležava hrvatska etnička celina, onda se neminovno mora obeležavati i srpska etnička celina. Bilo bi besmisleno tvrditi da u ovoj državi samo Hrvati imaju nacionalnu svest, i da samo oni imaju istoriju, dokle Srbi nemaju ni nacionalne svesti ni istorije, nego predstavljaju jednu amorfnu masu koja se da mesiti kako se hoće. Čim se otvorilo hrvatsko pitanje, otvorilo se i srpsko i Srbi moraju ujedinjenim snagama braniti ono što je njihovo.⁵⁵

Odbori SKK u Vukovaru, Vinkovcima i Dalju (zapadni Srem), tražili su da se njihove teritorije otepe od novostvorene Banovine Hrvatske, u kojoj su Srbi činili petinu stanovništva, i da se pripoje budućem srpskom entitetu. SKK je ponovo pokrenuo projekat nacionalnog ujedinjenja svih Srba u istu državnu strukturu.⁵⁶ Premda je jugoslovenstvo u svom sveobuhvatnom obliku oštro kritikovano i osuđivano, SKK je ostao privržen ideji države Jugoslavije. Slobodan JOVANOVIĆ je smatrao da je nasilno

⁵² Stevan Moljević navodi da su ove teritorije predstavljale kompaktni entitet od 1.200.000 stanovnika i "živi zid" koji je delio Hrvate na severu od Hrvata u srednjoj Bosni i zapadnoj Hercegovini. D. Todorović, *Dr Stevan Moljević: rečju, perom, delom i životom za Ujedinjeno Srpstvo* (Beograd: Kalekom, 2000), str. 96.

⁵³ Banovina Hrvatska obuhvatala je Savsku i Dravsku banovinu, kao i područja Dubrovnika (u Zetskoj banovini), Dervente i Gradačca (u Vrbaskoj banovini), Travnika, Fojnice i Brčkog (u Drinskoj banovini) i Šida i Iloka (u Dunavskoj banovini).

⁵⁴ "Sporazum ili nesporez", *Srpski glas*, 1. februar 1940, br. 12.

⁵⁵ Slobodan Jovanović, "Srpski književni glasnik", 1. januar 1940.

⁵⁶ U broju književnog časopisa "Srpski književni glasnik" od 1. januara 1940, Slobodan Jovanović je pisao: "Kad se obeležava hrvatska etnička celina, onda se neminovno mora obeležavati i srpska etnička celina. Bilo bi besmisleno tvrditi da u ovoj državi samo Hrvati imaju nacionalnu svest, i da samo oni imaju istoriju, dokle Srbi nemaju ni nacionalne svesti ni istorije, nego predstavljaju jednu amorfnu masu koja se da mesiti kako se hoće. Čim se otvorilo hrvatsko pitanje, otvorilo se i srpsko i Srbi moraju ujedinjenim snagama braniti ono što je njihovo".

ujedinjenje Srba i Hrvata bilo kontraproduktivno i da im je kombinacija unitarizma i centralizma zatrovala odnose. Vode SKK su tražile da se neke oblasti sa srpskim stanovništvom odvoje od Banovine Hrvatske i da se Bosna i Hercegovina pripoji srpskom entitetu.⁵⁷ Godine 1940. jugoslovenska vlada je izradila Projekat uspostavljanja srpske teritorijalne jedinice. Njim je bilo predviđeno ujedinjenje Vrbaske, Drinske, Dunavske, Moravske, Zetske i Vardarske banovine u jedan entitet koji bi se zvao "Srpska zemlja" i čiji bi centar bilo Skoplje, sadašnji glavni grad Makedonije. U njega je trebalo da uđu neki gradovi koji su pripali hrvatskom entitetu (Brčko, Travnik, Fojnica). Međutim, reorganizaciju Kraljevine Jugoslavije na federativnoj i etničkoj osnovi naglo je prekinuo Drugi svetski rat.

Članovi SKK razmatrali su i kako rešiti problem nacionalnih manjina, koji je podrivao temelje budućeg srpskog entiteta. Prema popisu stanovništva iz 1921. godine, nacionalne manjine činile su 17% ukupnog stanovništva. Najbrojnije su bile u Vojvodini (60% stanovništva) i u južnoj Srbiji (Kosovo, 40% stanovništva). Pošto su neki delovi tih oblasti bili gusto naseljeni nacionalnim manjinama, SKK je smatrao da tamo treba izvršiti nacionalizovanje, tj. da treba ojačati tamošnji srpski element. Oni koji su se bavili ovim problemom uglavnom su kao rešenje predlagali raseljavanje nacionalnih manjina, s obzirom da politika kolonizacije Kosova koju su sprovodile jugoslovenske vlasti nije uspevala da izmeni nacionalni sastav južne Srbije. Ovo je posebno važilo za albansku manjinu, pošto su neka područja koja je ona naseljavala presecala područja naseljena Srbima. Prema podacima popisa iz 1921, kosovski Albanci činili su 66% stanovništva na tom području, spram 25% Srba. U svom predavanju održanom pred SKK 7. marta 1937. godine, VASA Čubrilović je predlagao masovno prisilno raseljavanje kosovskih

⁵⁷ Nacionalne ideje članova Srpskog kulturnog kluba mogu se naći u njihovoj zvaničnoj publikaciji, "Srpskom glasu", koji je počeo da izlazi 1939. U vezi s ovom publikacijom vidi Miodrag Jovičić, *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija: izbor članaka iz Srpskog glasa, organa Srpskog kulturnog kluba* (Beograd: Naučna knjiga, 1991).

Albanaca. Vladalo je uverenje da od Albanaca preti politička i nacionalna opasnost, jer su kompaktno stanovništvo koje narušava kontinuitet područja naseljenih Srbima:

Albance nije moguće potisnuti jedino postepenom kolonizacijom. Tokom hiljadu godina oni su bili jedini narod koji ne samo da je odolevao u jezgru naše države u Raškoj i Zeti, već je uspeo i da nam naudi, pomerivši naše nacionalne granice na sever i istok. I dok su naše nacionalne granice u zadnjih hiljadu godina stigle do Subotice na severu i Kupe na severozapadu, Albanci su nas proterali sa područja Skadra, drevnog Bodinovog stolnog grada i glavnog grada Methoije i Kosova. Jedini način da ih potisnemo nazad je upotrebom gole sile i organizovanom državom, u okviru koje smo uvek imali dominaciju nad njima. (...)⁵⁸

Vasa Čubrilović je konkretno naveo koje okruge treba evakuisati i opisao proces ponovnog naseljavanja tih područja stanovništvom iz Crne Gore, Hercegovine, Like i Krajine. Vasa Čubrilović nije bio usamljen u ovakvim predlozima. Nešto vrlo slično predlagao je i Đoko Perin u junu 1937. godine. Perin je bio za to da se deo Albanaca sa Kosova premesti u Albaniju, a da se ostatak većinom raseli u druge krajeve Jugoslavije, kako bi u toj oblasti Srbi postali većina.⁵⁹

Vojvodina, najbogatija oblast u zemlji od koje je zavisila prestonica Beograd, takođe je preokupirala članove SKK, jer Srbi ni tamo nisu činili većinu (bilo ih je 474.000, što je 1936. činilo 32% stanovništva) - mađarska manjina, susedna Mađarskoj, bila je brojna (392.000, što je 1936. predstavljalo 26.5% stanovništva), kao i nemačka (338.000 ili 23%).⁶⁰ Da bi se ojačao srpski element u Vojvodini, SKK je predlagao prinudne razmene stanovništva, a ne kolonizaciju pokrajine, koju bi bilo teško sprovesti. Naime, da bi Srbi u Vojvodini postali većinsko stanovništvo, trebalo je naseliti više od 523.000 srpskih kolonista, a da ih bude 60%, trebalo ih je naseliti čak više od million. SKK je smatrao da je Madare, Nemce i Bunjevce bilo moguće iseliti u Slavoniju, iz koje bi se 200.000 Srba doselilo u Vojvodinu.⁶¹ Ovakvo razmišljanje o nacionalnim

⁵⁸ Vidi francuski prevod u Mirko Grmek, Marc Gjidara i Neven Šimac (urednici), str. 167.

⁵⁹ Đoko Perin, "Nacionalizovanje Vojvodine i Južne Srbije", str. 16.

⁶⁰ Prema podacima iz predavanja Đoke Perina "Nacionalizovanje Vojvodine i Južne Srbije".

⁶¹ Bunjevci su katolička nacionalna manjina između Dunava i Tise. Tu su se doselili u XVII veku iz Dalmacije i Hercegovine, bežeći pred upadima Turaka. Ima više kontroverznih teorija o tome da li su Bunjevci Srbi ili Hrvati. U vezi sa Bunjvcima vidi Bojan Todosijević, "Why Bunjevci did not Become a Nation: A Case Study" /Zašto Bunjevci nisu postali nacija - studija slučaja/, *East Central Europe*, tom 29, br. 1-2, str. 59-72.

manjinama pokazuje da Srpskom kulturnom klubu nije bilo stalo samo do toga da utvrdi granice (federalne) srpske jedinice u okviru Jugoslavije, već i do toga da obezbedi homogenost stanovništva, i to jačanjem demografskog udela Srba putem prisilnog raseljavanja nesrpskih manjina ili razmena stanovništva. Bilo da se radilo o Kosovu ili o Vojvodini, oni koji su predlagali ovakvo rešenje pitanja nacionalnih manjina uvek su se pozivali na razmenu stanovništva koju su Turska i Grčka sprovele 1921-1922. godine. Debate vodene u Srpskom kulturnom klubu u poznim 1930-im godinama predstavljale su prekretnicu u evoluciji velikosrpske ideologije, utoliko što su prisilna premeštanja stanovništva jasno postavljena kao metod za stvaranje što homogenijeg mogućeg državnog entiteta. U XIX veku srpske vode nisu razmišljale na takav način.

Srpski kulturni klub igrao je, dakle, značajnu ulogu u jačanju srpske nacionalne svesti u Jugoslaviji poznih 1930-ih godina. Ideja “gde god je Srba – tu je Srbija” dominirala je u publikacijama i diskusijama SKK. Njegovi članovi insistirali su na srpskom karakteru Vojvodine, Bosne, Hercegovine, Slavonije, Baranje, zapadnog Srema i Makedonije.⁶² Po mišljenju Vojislava Šešelja, pokret je branio velikosrpsku ideologiju i “Srpski kulturni klub je znao šta želi, ali nije znao kako da to najefikasnije ostvari”.⁶³

⁶² Dimić, str. 865.

⁶³ Šešelj, *Ideologija srpskog nacionalizma*, str. 991.

3. Četnički pokret u Drugom svetskom ratu

3.1. Opšti kontekst

Mada je rat u Jugoslaviji izbio tek 1941. godine, položaj zemlje bivao je sve neizvesniji od 1938-1939. U martu 1938. godine Jugoslaviji je zapretila opasnost od novog suseda – Nemačke, koja je anektirala Austriju. Ni na jugu situacija nije bila ništa bolja – u aprilu 1939. godine Musolinijeva Italija je okupirala Albaniju. Posle poraza Francuske u maju-junu 1940, šanse Jugoslavije da očuva neutralnost postale su još manje. Prve nemačke trupe ušle su u Rumuniju u avgustu 1940. godine. Rumunija, Bugarska i Mađarska pristupile su Trojnom paktu.⁶⁴ Napadom italijanskih trupa na Grčku u oktobru 1940. rat je konačno zahvatio Balkan. Tokom 1940. i 1941. godine, pritisak nacističke Nemačke i Italije je rastao. Revizionističke zemlje, Bugarska i Mađarska, tražile su reviziju mirovnih sporazuma potpisanih na kraju Prvog svetskog rata. Ugrožen međunarodni položaj Jugoslavije samo je dodatno pogoršao nestabilnu situaciju u zemlji. Kraljevina Jugoslavije postala je lak plen. Svestan da vojska Kraljevine Jugoslavije nije u stanju da se suprostavi nemačkoj vojsci i da zemlja nema nikakvu stvarnu podršku sa strane, princ Pavle je bio primoran da popusti pred nemačkim pritiskom, pa je 25. marta 1941. godine Kraljevina Jugoslavije potpisala Trojni pakt. Objava kapitulacije Nemačkoj izazvala je otpor u redovima vojske. U noći između 26. i 27. marta 1941, general Dušan Simović (1882-1962) organizovao je zaveru protiv kneza Pavla. Učesnici državnog udara proglasili su Petra II Karadorđevića (1923-1970) punoletnim i 28. marta ga proglasili za kralja Jugoslavije. Iako su državni udar izvršili uglavnom Srbi, on je imao posledica po celu zemlju. Formirana je vlada nacionalnog jedinstva, u kojoj su bili Srbi, Hrvati i Slovenci, sa generalom Simovićem na čelu. Simović je pokušao da ubedi Nemce da je do

⁶⁴ Nemačka, Italija i Japan zaključile su Trojni pakt 27. septembra 1940. godine.

udara došlo zbog unutrašnjih prilika, a ne zbog činjenice da je Jugoslavija pristupila Trojnom paktu. Ipak, rat između Nemačke i Kraljevine Jugoslavije nije se mogao izbjeći, jer je HITLER želeo da raščisti situaciju na jugoistoku Evrope pre nego što započne svoju veliku ofanzivu na SSSR. Dana 6. aprila 1941. godine nemačka i italijanska vojska napale su Jugoslaviju. Uprkos tome što je Beograd proglašen otvorenim gradom, nemačka avijacija ga je surovo bombardovala. Zemlja se raspala kao kula od karata: dana 10. aprila 1941. Hrvatska se u Zagrebu proglasila nezavisnom državom, a slovenački politički predstavnici su Trećem Rajhu dali do znanja da bi Slovenija da se otcepi od Kraljevine Jugoslavije. Dana 14. i 15. aprila, kralj i članovi vlade pobjegli su iz zemlje u Grčku, a odatle u London. Kapitulacija je potpisana u Beogradu 17. aprila. U roku od nekih deset dana, 375.000 jugoslovenskih vojnika i oficira postali su ratni zarobljenici. U aprilu 1941. godine, država stvorena 1918. godine nestale je u katastrofalnom vojnom porazu.

Jugoslavija je raskomadana – Nemačka je prigrabila severnu Sloveniju i imala vojnu i političku vlast nad severnim delom zemlje. Italija je anektirala jug Slovenije, pola Dalmacije i Crnu Goru, dok je Kosovo i zapadnu Makedoniju pripojila Albaniji, koja je bila pod njenom kontrolom. Mađarska je prisvojila delove Slovenije i Hrvatske, kao i Bačku u Vojvodini. Bugarska je svojoj teritoriji pripojila tri četvrtine Makedonije i neke oblasti u južnoj Srbiji (Pirot, Vranje). Nezavisna Država Hrvatska obuhvatala je Hrvatsku u njenim istorijskim granicama, Bosnu i Hercegovinu, kao i zapadni Srem, uključujući Zemun, čime je došla na prag Beograda vidi [geografsku kartu 5](#) u Dodatku. Svedena na svoje granice od pre 1912, Srbija se najpre našla pod vojnom vlašću, a zatim je dobila kolaboracionističku vladu na čelu s generalom Milanom Nedićem (1877-1946). Banat je bio vezan za vojnu komandu u Srbiji, a kontrolisali su ga Nemci iz Banata (Folksdojčeri, kojih je bilo 120.000 od ukupno 640.000 stanovnika).

Po kapitulaciji Jugoslavije Srbija je stavljena pod vojnu upravu. Dana 1. maja 1941. formirana je kolaboracionistička vlada nazvana Komesarskom upravom. Na

njenom čelu bio je Milan Aćimović, bivši ministar unutrašnjih poslova u poslednjoj vladi Milana Stojadinovića. Komesarska uprava bila je podeljena i Nemci su je smatrali neefikasnom. Osim toga, 29. avgusta 1941. vojni komandant za Srbiju general Heinrich Danckelmann odlučio je da vlast poveri generalu Milanu Nediću, jer je računao na njegov veći lični autoritet. Nedić je bio za to da se Srbija vrati svojim ruralnim tradicijama i odbacivao je Jugoslaviju. Hteo je da se posveti nacionalnom ujedinjenju Srba, u čemu bi pomogla Nemačka. Njegov kolaboracionistički režim je propagandu usmerio protiv komunista, koje je smatrao stranim elementima, kao i protiv Saveznika, pre svega “plutokratske Velike Britanije”. Milan Nedić je imao ograničenu vlast i do kraja 1943. od njegovog autoriteta ostala je samo ljuštura. Uprkos tome, on će ostati na svom položaju sve do kraja nemačke okupacije u oktobru 1944.

Novi politički poredak koji je 1941. godine uspostavljen na području Jugoslavije bio je poguban za Srbe. Na početku rata oni su bili glavne žrtve, posebno u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koju je u aprilu 1941. godine stvorio ustaški pokret na čelu s Antom Pavelićem (1889-1959). Nezavisna Država Hrvatska prigrabila je Bosnu i Hercegovinu i pomerila svoju istočnu granicu sve do pred sam Beograd. Po nemačkim procenama, ukupan broj stanovnika te države iznosio je 6.285.000, od kojih su 3.300.000 bili Hrvati (odnosno 52,5%), 1.925.000 Srbi (odnosno 30,6%) i 700.000 Muslimani (odnosno 11,1%), koje je ustaški režim smatrao Hrvatima vidi [geografsku kartu 6](#) u Dodatku.⁶⁵ U cilju rešavanja srpskog pitanja u Hrvatskoj, ustaše su odlučile da trećinu srpskog stanovništva istrebe, trećinu proteraju u Srbiju, a ostale prevedu u katoličanstvo. Prvi masakri Srba dogodili su se krajem aprila 1941. godine u okolini Bjelovara. Nemilosredno su se nastavili u Krajini, Hercegovini i zapadnoj Bosni. Broj žrtava je bio velik, posebno u zapadnoj Bosni duž istorijske granice sa Hrvatskom.⁶⁶ Organizovani su

⁶⁵ Podaci Ministarstva spoljnih poslova Nemačke iz maja 1941. godine. Navodi ih Fikreta Jelić-Butić u *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 1941-1945.* (Zagreb: Školska knjiga, 1977), str. 106.

⁶⁶ Srpski i hrvatski istoričari ne slažu se o broju žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji.

koncentracioni logori za Srbe, Jevereje i Rome, koje je hapsila hrvatska policija; u njima je izgubio život veliki broj ljudi. Krajem jula 1941. godine, u Srbiji je bilo gotovo 140.000 srpskih izbeglica.⁶⁷ U želji da smire region i osiguraju bezbednost osnovnih linija komunikacije, Nemci su od vlasti u Zagrebu tražili da prekinu progon Srba iz Hrvatske i nadu “konstruktivno rešenje” za srpsko pitanje. Pred ovim uplitanjem Nemaca, ustaše su izašle s tezom da su Srbi ustvari “Hrvati pravoslavne vere”, odnosno Hrvati koje su Turci primorali da prihvate pravoslavlje. Godine 1941-1942, za vreme kampanje pokršćavanja, oko 240.000 Srba prevedeno je u rimokatoličku veru. S obzirom da je bilo praktično nemoguće iskoreniti i pokrstiti sve Srbe, u februaru 1942. godine osnovana je Hrvatska pravoslavna crkva. Te mere imale su za cilj slabljenje srpske podrške partizanskom pokretu u Hrvatskoj.

Politika terora nad Srbima objašnjava činjenicu da su oni u redovima partizana (komunista) u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini činili očiglednu većinu, bar do 1943. godine.⁶⁸ Ti događaji objašnjavaju i to zašto su posle 1945. godine Srbi bili znatno zastupljeniji od drugih u komunističkom aparatu i snagama bezbednosti Hrvatske i Bosne i Hercegovine.⁶⁹ Iz istog razloga Srbi su posle 1945. godine dobili status konstitutivnog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj.

⁶⁷ *Ibid*, str. 170.

⁶⁸ Od 6.500 partizana komunista koliko ih je bilo u Hrvatskoj krajem 1941. godine, 5.400 (83,08%) su bili Srbi, 800 (12,31%) Hrvati, a ostatak druge nacionalnosti. Krajem 1942, od 25.000 partizana, 16.600 (66,4%) su bili Srbi i 8.270 (33,08%) Hrvati. Tek krajem 1943. godine broj Hrvata premašio je broj Srba u redovima parizana komunista: od ukupno 60.000 boraca Hrvata je bilo 29.300 (odnosno 48,8%), a Srba 28.800 (odnosno 48%). Krajem 1944. godine Hrvati odnose još veću prevagu, tj. od ukupno 121.351 boraca 73.327 (60,4%) su bili Hrvati, a 34.753 (28,6%) Srbi. Ovi podaci preuzeti su iz dela Čedomira VIŠNJIĆA, *Partizansko ljetovanje: Hrvatska i Srbi 1945-1950* (Zagreb: SKD Prosvjeta, 2003), str. 26.

⁶⁹ Početkom 1950, Komunistička partija Hrvatske brojala je 99.468 članova i 34.532 članova-kandidata. Od tog broja njih 92.895 bilo je hrvatske nacionalnosti (što predstavlja 69,32%, naspram 79% stanovništva hrvatske nacionalnosti), a 35.284 srpske (što predstavlja 26,33%, naspram 14,8% stanovništva srpske nacionalnosti). *Ibid*, str. 115.

3.2. Nastanak četničkog pokreta

Reč “četnik” dolazi od reči “četa”, odnosno naoružana grupa ili odred. Četnik je, dakle, pripadnik naoružane gerilske grupe. Četnički odredi su bili neregularna vojska sastavljena od dobrovoljaca, ali je regularna vojska mogla da ih angažuje kao jedinice podrške za diverzantske akcije ili obaveštajne poslove iza linija fronta. Gerilsko ratovanje bilo je tipično za većinu oslobodilačkih borbi srpskog naroda u XIX veku i na početku XX veka. Četnički fenomen, dakle, pre svega označava određeni vid oružane ili vojne aktivnosti. Već u XIX veku bio je predmet proučavanja.⁷⁰ Početkom XX veka odredi četnika organizovani su na ličnu inicijativu i upućivani u Makedoniju, teritoriju koju su za sebe jednako priželjkivale Srbija, Grčka i Bugarska. Srpska vlada će konačno preuzeti kontrolu nad ovim odredima. U to doba srpski četnici nisu bili jedini četnici – Bugarski su imali svoje komite, a Grci svoje andarte. Te četničke snage su mobilisane tokom Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata. U februaru 1917. godine četnički odredi su se istakli oslobađenjem dela teritorije koju je Bugarska okupirala u oblasti Toplice. Četnički odredi su učestvovali i u oslobađanju Srbije 1918. godine, ali pred kraj rata vojska je naredila da se takve jedinice raspuste. Jedan broj četničkih boraca priključio se regularnoj vojsci.⁷¹

U međuratnom periodu osnovano je više četničkih organizacija. Veterani četnici osnovali su 1921. godine Udruženje četnika za slobodu i čast Otadžbine. Njegovi zadaci bili su negovanje sećanja na četničke borce, širenje rodoljubivih ideja pokreta i briga o udovicama i siročadi boraca koji su život izgubili u borbi, kao i o invalidima veteranima rata. To prvo udruženje bilo je pod uticajem Demokratske stranke. Radikalna stranka

⁷⁰ Matija Ban, *Pravilo o četničkoj vojsci* (Belgrad, 1848), i Ljubomir Ivanović, *Četovanje ili četničko ratovanje* (1868).

⁷¹ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: The Chetniks /Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945: četnici/* (Stanford: Stanford University Press, 1975), str. 118.

Nikole Pašića, najuticajnija stranka u vladi, odgovorila je tako što je 1924. pomogla osnivanje dve nove organizacije – Udruženje srpskih četnika za kralja i otadžbinu i Udruženje srpskih četnika “Petar Mrkonjić”. Te dve organizacije su se u julu 1925. spojile u Udruženje srpskih četnika za kralja i otadžbinu “Petar Mrkonjić”. Od 1925. do 1928. na čelu tog novog udruženja bio je Puniša Račić. On je 1927. godine izabran za narodnog poslanika, da bi 20. juna 1928. godine u Narodnoj skupštini pucao na hrvatske poslanike i usmratio dvojicu, od kojih je jedan bio Stjepan Radić, glavni predstavnik hrvatske opozicije. Udruženje je rasformirano 1929. godine, po uvođenju diktature u Jugoslaviji. Za vreme diktature nastavilo je da postoji samo prvo udruženje. Iz Udruženja četnika za slobodu i čast Otadžbine, na čijem čelu je bio istaknuti četnički vođa iz Prvog svetskog rata Kosta Pećanac, izdvojio se Ilija Trifunović-Birčanin, vođa patriotske organizacije Narodna odbrana. Birčanin je tada osnovao jednu organizaciju koja će ostati marginalna – Udruženje starih četnika. Godine 1938, glavno četničko udruženje brojalo je oko 500.000 članova, organizovanih u preko hiljadu pododbora u čitavoj zemlji. Između dva svetska rata, vojna teorija se na vojnim akademijama predavala bez poklanjanja mnogo pažnje gerilskom ratovanju.⁷² Uprkos tome, vojne vlasti će u aprilu 1940. uspostaviti Četničku komandu za nadgledanje šest bataljona pripojenih različitim komandama Jugoslovenske vojske (Novi Sad, Sarajevo, Skoplje, Karlovac, Niš i Mostar). Novosadska Četnička komanda biće premeštena u Kraljevo, ali će se prilikom nemačke invazije u aprilu 1941. povući u Sarajevo. Četnici, podeljeni u međuratnom periodu, ostaće podeljeni i tokom Drugog svetskog rata. Dok će se neke njihove vođe (Ilija Trifunović-Birčanin, Dobroslav Jevđević) priključiti pokretu Draže Mihailovića, neke druge (pre svega Kosta Pećanac) će od samog početka postati kolaboracionisti nemačkog okupatora. Premda postoji nekoliko primera individualnog članstva u Ravnogorskom

⁷² *Ibid*, str. 120.

pokretu, nije bilo direktne veze između četničkih organizacija iz međuratnog perioda i pokreta koji je pokrenuo pukovnik Draža Mihailović.

3.3. Ravnogorski pokret

3.3.1 Struktura pokreta

Ravnogorski četnički pokret osnovali su oficiri Jugoslovenske vojske koji su odbili da se predaju Nemcima nakon što je Jugoslavija potpisala kapitulaciju u aprilu 1941. Centralna ličnost u pokretu bio je pukovnik Draža Mihailović (1893-1946). On je bio komandant 2. Armije u Bosni i Hercegovini u aprilskom ratu 1941. godine, i sa svojim ljudima povukao se u Ravnu Goru, oblast u zapadnoj Srbiji između Valjeva i Čačka.⁷³ Odlučivši da se suprotstavi silama Osovine, Draža Mihailović je u leto 1941. godine organizovao jezgro buduće glavne komande, poznate kao Komanda četničkih odreda Jugoslovenske vojske. Ubrzo potom jedinice su preimenovane u “vojno-četničke odrede”. U novembru 1941, jugoslovenska vlada u izbeglištvu postavila je Dražu Mihailovića za komandanta rodoljubivih snaga koje su ostale u Jugoslaviji. Tom prilikom četničke snage opet su preimenovane, ovoga puta u Jugoslovensku vojsku u Otadžbini (JVUO), kako bi se naglasio kontinuitet s predratnom jugoslovenskom vojskom i državom. U svojim zvaničnim dokumentima Ravnogorski pokret za svoje vojnike nije upotrebljavao pojam “četnik”, ali ga je narod masovno koristio.⁷⁴ U januaru 1942. godine, jugoslovenska izbeglička vlada imenovala je Dražu Mihailovića za ministra vojske, mornarice i ratnog vazduhoplovstva. Iako je Ravnogorski pokret pre svega bio vojnog karaktera, u avgustu 1941. dobija političko krilo formiranjem Centralnog nacionalnog komiteta Kraljevine Jugoslavije (CNK), čija je svrha bila da okupi vođe političkih partija

⁷³ Mihailović i njegovi ljudi stigli su na Ravnu Goru 11. maja 1941, na obroncima Suvobora, koji leže na pola puta između Čačka i Valjeva.

⁷⁴ Kosta Nikolić, *Istorija ravnogorskog pokreta*, I tom (Beograd: Srpska reč, 1999), str. 74.

koje su ostale u zemlji, pripadnike patriotskih organizacija i istaknute intelektualce.⁷⁵ Od 1941. do 1943. godine jedino je njegov Izvršni odbor uredno funkcionisao, dok su drugi članovi usled ratnih događaja bili sprečeni da aktivno učestvuju u pokretu. Komitet, u čijem su sastavu bili Dragiša Vasić, Mladen Žujović i Stevan Moljević, bavio se političkim pitanjima i propagandom u neizvesnim ratnim uslovima.⁷⁶ U jesen 1943. godine, Centralni nacionalni komitet bio je u punom sastavu i mogao je u potpunosti da izvršava svoje političke funkcije. Smatrajući Četnički pokret pre svega vojnim pokretom, Draža Mihailović je oficirima strogo zabranio da se mešaju u politiku. Bavljenje politikom prepušteno je isključivo Centralnom nacionalnom komitetu, kojem je poverena izrada političkog programa pokreta. Radi širenja svojih ideja Četnički pokret je 1941. pokrenuo svoj prvi časopis pod nazivom “Sloboda ili smrt”.⁷⁷ Kada je Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske u Otažbini premeštena u Crnu Goru vidigeografsku kartu 8 u Dodatku, CNK je pokrenuo i drugi časopis, kako bi bio siguran da će njegova uputstva i naredbe stići do jedinica pokreta, ali najviše zato da bi širio svoje političke ideje i propagandu. Prvi broj časopisa “Ravna Gora” izašao je 1. februara 1943. Za urednika je bio imenovan Dragiša Vasić, koji će urediti prvih osam brojeva, kada će doći u sukob sa

⁷⁵ CNK je osnovan na inicijativu Dragiše Vasića i Mladena Žujovića.

⁷⁶ Dragiša Vasić je rođen u Gornjem Milanovcu u Srbiji 2. septembra 1885. Učestvovao je u Balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu. Kao član Republikanske stranke od 1918. godine radio je kao advokat i branio komuniste. Dragiša Vasić, pisac priča i romana modernističke struje u srpskoj književnosti, postepeno je krajem 1930-ih godina iz levičara prerastao u nacionalistu. Pošto je u ranim 1920-tim godinama uređivao novine “Progres”, Dragiša Vasić je 1939. godine postao urednik “Srpskog glasa”, glasila Srpskog kulturnog kluba.

Mladen Žujović je Prvi svetski rat proveo u redovima srpske vojske. Onda je otišao u Pariz na studije prava. Godine 1928. napisao je tezu o ustavnoj vlasti u srpskim ustavima. Kao advokat i član Republikanske stranke, radio je u istoj kancelariji kao i Dragiša Vasić. Postao je politički aktivan kada je ušao u Srpski kulturni klub.

Stevan Moljević je rođen 6. januara 1888. Kao srednjoškolar se uključio u revolucionarni omladinski pokret koji su borio protiv austrougarske dominacije. Godine 1910. učestvovao je u pokušaju ubistva zemaljskog poglavara Bosne i Hercegovine Marijana Varešanina. Po završetku studija u Zagrebu 1913, preselio se u Banjaluku. Iste 1913. godine bio je među 156 osoba koje su austrougarske vlasti optužile za izdaju i velikosrpsku delatnost. Posle rata je postao advokat i nastavio sa svojim nacionalističkim aktivnostima usmerenim na odbranu Srba od uticaja katoličkih Hrvata i muslimanskih Slovena. Aktivno je učestvovao u kulturnom životu Banjaluke i objavljivao priloge u političkoj kolumni časopisa *Razvitak*, koji je pokrenut u januaru 1935. U novembru 1936. godine pomogao je da se ponovo pokrenu novine *Otažbina*, koje su 1907. i 1908. izlazile u Banjaluci, a zatim, od 1911. do 1914. u Sarajevu. Kao urednik koristio je stranice tih novina da brani srpske interese u Bosni i Hercegovini od političkog uticaja Muslimana, okupljenih oko Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), i Hrvata.

⁷⁷ Izašlo je samo četiri broja 1941. godine, jer su Nemci u novembru 1941. godine slomili otpor pobunjenika.

Stavanom Moljevićem. Mada Ravnogorski pokret pre 1944. nije pretendovao da bude masovan politički pokret, 6. septembra 1942. osnovao je jednu omladinsku organizaciju. Jugoslovenska ravnogorska omladina (JURAO) okupljala je mlade starosnog doba od osam do dvadeset godina i svi njeni kadrovi su bili iz omladinske organizacije Srpskog kulturnog kluba (SKK). Štaviše, JURAO je preuzeo slogan Srpskog kulturnog kluba “Jako srpstvo – jaka Jugoslavija”. U januaru 1944. godine Komanda Jugoslovenske vojske u Otadžbini osnovala je i jednu organizaciju žena, Jugoslovensku organizaciju Ravnogorki (JUORA).

Na vojnom planu, četničke snage su se u zimu 1941-42. uz mnogo muke transformisale iz gerilskih jedinica u regularnu vojsku. U leto 1941. godine Draža Mihailović je radio na tome da pod svoju komandu stavi sve oružane grupe koje su se pojavile u Srbiji, Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Uprkos mnogobrojnim pokušajima čvršće organizacije Ravnogorskog pokreta, Jugoslovenska vojska u Otadžbini (JVUO) ostaće veoma razbijena, uprkos postojanju Vrhovne komande. Njeni odredi su, zapravo, uživali veliki stepen autonomije i nisu se uvek pridržavali direktiva centralne komande. Lokalne odrede JVUO bilo je teško mobilisati ili motivisati izvan njihovog kraja. Slično tome, autoritet komandanata odreda umeo je da bude relativan i njihova naređenja nisu uvek izvršavana.⁷⁸ U proleće 1942. godine snage JVUO bile su organizovane na teritorijalnom principu: odredi su bili vezani za sela, opštine ili okruge. Svaki administrativni okrug imao je bataljon od dva ili tri odreda. Brigade su bile sastavljene od tri do pet bataljona, a armijski korpus sastojao se od dve do pet brigada⁷⁹

⁷⁸ Izveštaj o političkoj i vojnoj situaciji u istočnoj Bosni i stanju četničkih jedinica na tom području, koji je major Radoslav Đurić podneo Draži Mihailoviću 26. marta 1942, dobra je ilustracija ove strane stvari. Ovdje se citira iz *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knj. 1, *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941-1942* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981), str. 173-182.

O nedostatku organizacije i discipline u četničkim jedinicama u Bosni vidi izveštaj koji je kapetan Milorad Momčilović podneo 7. juna 1942. majoru Petru Bačoviću o događajima u istočnoj Bosni od juna 1941. do juna 1942, u *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom 14, knj. 1, str. 318-333.

⁷⁹ Nikolić, *Istorija ravnogorskog pokreta*, tom. 1, str. 216.

Stav Draže Mihailovića bio je da ne treba žuriti s ulaskom u oružanu borbu s Nmcima. Želeo je da što je više moguće sačuva srpski narod od nepotrebnih gubitaka i mislio je da je bolje sačekati pogodniji trenutak za podizanje ustanka protiv okupatora. Jugoslovenska vlada u izbeglištvu priznala je Dražu Mihailovića za vođu oružanog otpora. U skladu s tim, on je unapređen u ministra odbrane u januaru 1942. Iako ga je zapadna štampa – engleska i američka – predstavljala kao vođu prvog gerilskog pokreta u okupiranoj Evropi, Draža Mihailović nije pokrenuo neke značajne vojne akcije protiv okupatora. Naprotiv, proglasivši partizane-komuniste za svoje glavne neprijatelje, na kraju je čak i saradivao sa Italijanima i Nmcima, naročito 1943.

3.3.2 Ideologija i program pokreta

Ravnogorski pokret nastao je 1941. godine sa ciljem suprotstavljanja nemačkom okupatoru. Iako je pre svega bio vojni pokret, imao je i političkih ciljeva. Četnici Draže Mihailovića želeli su da se oslobode nasleđa Kraljevine Jugoslavije, koja je izbrisala granice Srbije.⁸⁰ Njihov cilj je bio stvaranje srpske nacionalne države na načelima demokracije i socijalne pravde. Ta država je trebalo da obuhvati sve Srbe u Kraljevini Jugoslaviji. Politički program ideologa Ravnogorskog pokreta predstavljao je reakciju na negativno iskustvo prve Jugoslavije (1918-1941), ali i na politiku istrebljenja Srba koju je sprovodila Nezavisna Država Hrvatska na čelu s Antom Pavelićem. Po mišljenju ideologa Ravnogorskog pokreta, srpska politička i kulturna elita se u periodu od 1918. do 1941. tako grčevito držala ideologije prema kojoj su Srbi, Hrvati i Slovenci deo istog naroda, da je izgubila iz vida srpske nacionalne interese.⁸¹ Zato je sada trebalo vratiti se duhovnim, političkim i nacionalnim tradicijama srpskog naroda.⁸² Ipak, bilo bi pogrešno misliti da su isključivo događaji Drugog svetskog rata dali povod za etničko čišćenje koje je sprovodio Ravnogorski pokret. Program četničkog pokreta se, zapravo, ideološki nadovezuje na program Srpskog kulturnog kluba (SKK). Počevši od kasnih 1930-ih godina, intelektualci iz ove organizacije zagovarali su stvaranje jednog, nacionalno što homogenijeg srpskog državnog entiteta u sklopu jugoslovenske države. U predavanjima koja je od 1937. do 1939. organizovao SKK, prisilna premeštanja i razmene stanovništva predlagani su kao način rešavanja srpskog nacionalnog pitanja, posebno na Kosovu i u Vojvodini, gde je srpsko stanovništvo bilo u manjini. Mnogobrojni intelektualci iz SKK za vreme rata priključili su se Ravnogorskom pokretu. Među njima su bili Dragiša Vasić i Stevan Moljević.

⁸⁰ Milan Vasović i Kosta Nikolić, *Ujedinjene srpske zemlje: ravnogorski nacionalni program* (Beograd: Vreme knjige, 1996), str. 35-37.

⁸¹ "Za naše ujedinjenje i naše jedinstvo", *Ujedinjeno srpstvo*, br. 1, 2. april 1944.

⁸² "Na svom putu", *Ravna Gora*, br. 3, 1. mart 1943.

Jedan od prvih političkih projekata za novu srpsku državu napravio je u proleće 1941. godine Stevan Moljević, koji će u avgustu 1941. godine postati član Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta, političkog krila četničkog pokreta.⁸³ Dokument "Homogena Srbija" predstavljen je u junu 1941. u Nikšiću u Crnoj Gori, u koju se Stevan Moljević sklonio u aprilu 1941.⁸⁴ Ovo u početku nije bio zvanični dokument četničkog pokreta Draže Mihailovića, ali je u velikoj meri odražavao njegove političke stavove. Stevan Moljević je u tom svom tekstu kao cilj postavio stvaranje Velike Srbije u jednoj Velikoj Jugoslaviji, transformisanoj u federalnu državu sastavljenu od tri jedinice (srpske, hrvatske i slovenačke). Etničke teritorije na kojima živi srpski narod vidigeografsku kartu 7 u Dodatku, trebalo je ujediniti u jednoj državi. Moljević je predvideo da se taj cilj ostvari proterivanjem nesrpskog stanovništva sa teritorija koje je trebalo da uđu u sklop srpske jedinice, kao i razmenom stanovništva, posebno između Srba i Hrvata.

Stoga se Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost:

da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive, i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja kako bi joj bio omogućen i obezbeđen slobodan privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena.

Te strateške i saobraćajne linije i čvorovi, potrebni za sigurnost, život i opstanak Srbije, iako negde danas ne bi imali srpsku većinu, imaju da posluže Srbiji i srpskom narodu da se ne bi više ponavljala teška stradanja koja Srbima nanose njihovi susedi čim se pruži prilika.

Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali u prošlom ratu, a naročito u ovom sadanjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, a gde su Hrvati i Muslimani s planom išli za istrebljenjem Srba.⁸⁵

Stevan Moljević je smatrao da su Srpske političke vlasti napravile ogromnu grešku što 1918. nisu odredile granice Srbije u okviru Kraljvine Srba, Hrvata i Slovenaca.⁸⁶ Tu grešku je sada trebalo ispraviti objedinjavanjem svih teritorija naseljenih Srbima i dobijanjem izlaza na Jadransko more. Velika Srbija bi, dakle, na istoku i jugoistoku

⁸³ Stevan Moljević, izabran za člana Centralnog nacionalnog komiteta u avgustu 1941, prvi put se sreo sa Dražom Mihailovićem tek 21. maja 1942. Vidi Todorović, str. 130-131. Tako se on Ravnogorskom pokretu zapravo priključio tek u maju 1942.

⁸⁴ Stevan Moljević je bio u prilici da svoj tekst prodiskutuje sa Vasilijem Popovićem i Vasom Čubrilićem, profesorima istorije na Univerzitetu u Beogradu.

⁸⁵ "Homogena Srbija", 30. juni 1941, citirano iz Vesović i Nikolić, str. 190.

⁸⁶ Ovo je bilo stanovište i drugih ideologa Ravnogorskog pokreta, pre svega Dragiše Vasića.

obuhvatala Srbiju i Južnu Srbiju (Makedonija i Kosovo), kojima je trebalo priključiti bugarske gradove Vidin i Čustendil; na jugu – Crnu Goru, Hercegovinu i severnu Albaniju; na zapadu – Bosnu, severnu Dalmaciju, srpske delove Like, Korduna i Banije i deo Slavonije. Dalmatinska obala bi od Šibenika do Crne Gore pripala Srbiji.

Velika Jugoslavija bila bi konstituisana na federalnoj osnovi: sastojala bi se od Velike Srbije, krnje Hrvatske i Velike Slovenije. Verovatno po uzoru na *Načertanije* Ilije Garašanina, Stevan Moljević je bio za zbližavanje s Bugarskom. Po njegovom mišljenju, kao jedini koji su pružili ozbiljan otpor Turcima i Nemcima, Srbi su stekli pravo na vodeću ulogu na Balkanu. Da bi ostvarili svoju istorijsku misiju, “Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu, a da imaju hegemoniju na Balkanu, moraju imati prethodno hegemoniju u Jugoslaviji”.⁸⁷

Prvi programski dokument Četničkog pokreta sastavio je u leto 1941. četnički odbor Beograda pod nazivom “Izveštaj Miloša Sekulića”.⁸⁸ Po pitanju stvaranja jake i homogene srpske državne jedinice imao je iste stavove kao i Stevan Moljević. Jedina razlika bila je u tome što je on izričito pozivao na etničko čišćenje, najpre u gradovima, a onda po selima:

II Tačka

Pripremati se da bi u danima sloma mogli izvršiti ove akcije:

- a: da kazni sve one koji su na zločinački način služili neprijatelja i koji su svesno radili na istrebljenju srpskog naroda;
- b: omediti *de facto* srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj;
- c: posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjenje svežim srpskim elementom;
- d: izraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice;
- e: u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi, i

⁸⁷ “Homogena Srbija”, 30. juni 1941, citirano iz Vesović i Nikolić, str. 193.

⁸⁸ U sastavljanju ovog spisa verovatno su učestvovali Vojislav Vujanac, Dragoslav Stranjaković i Mladen Žujović. Sličnost u njihovim stavovima može se objasniti činjenicom da su svi bili članovi Srpskog kulturnog kluba. Vidi Stanišić, *Projekti “Velika Srbija”*, str. 47. U julu i avgustu 1941, u Beogradu je osnovan odbor za pružanje podrške Ravnogorskom pokretu. Među članovima tog odbora bio je jedan broj oficira Vojske Kraljevine Jugoslavije, među kojima su bili Boško i Žarko Todorović.

f: unapred odrediti koje i kakve jedinice treba da sprovede izvršenje programskih tačaka pod b,c,d,e.

III Tačka

1.) Ideal je jaka i homogena srpska državna jedinica politički i ekonomski sposobna za život. Ona će poslužiti kao takva /nečitko/ širim političkim kombinacijama, i

2.) izabrati stručne ljude za pripremanje dokumentacije ovog cilja za konferenciju mira Š...Ć⁸⁹

Ovaj dokument o stanju u zemlji Miloš Sekulić je dostavio jugoslovenskoj izbegličkoj vladi, koja se nalazila u Londonu. Momčilo Ninčić, ministar inostranih poslova u jugoslovenskoj vladi, navodno je rekao jugoslovenskom ambasadoru u Sjedinjenim Državama Konstantinu Fotiću da obnavljanje Jugoslavije ne bi bilo poželjno, već da bi pre trebalo “stvoriŠtiĆ Veliku Srbiju sve do Ogulina”, sa zapadnim granicama na liniji “Karlovac-Ogulin-Našice”.⁹⁰

Elementi programa četničkog odbora u Beogradu mogu se naći u jednom dokumentu koji je u septembru 1941. godine objavila Vrhovna komanda Četničkog pokreta. Dokumentom je predviđeno da treba “kazniŠtiĆ sve one koji su na zločinački način služili neprijatelju i koji su svesno radili na istrebljenju srpskog naroda”, “omeđiti ždefakto’ srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj” (etnički čista Srbija), “posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjenje svežim srpskim elementom”, “izgraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice”, a “u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi”.⁹¹

U Instrukciji Draže Mihailovića majoru Đordu Lasiću, komandantu četničkih odreda Jugoslovenske vojske u Crnoj Gori, i kapetanu Pavlu I. Đurišiću, komandantu

⁸⁹ Citirano iz Jovan Marjanović, “Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine”, u *Istorija XX veka: zbornik radova*, tom 1 (Beograd: Kultura, 1959), str. 179-180.

⁹⁰ Citirano u Stanišić, *Projekti “Velika Srbija”*, str. 49.

⁹¹ Ovaj dokument citiraju Vladimir Dedijer i Antun Miletić u *Genocid nad Muslimanima, 1941-1945: zbornik dokumenata i svjedočenja*, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), str. 18-19.

četničkih odreda Jugoslovenske vojske na području Lima (reka u Crnoj Gori), od 20.

decembra 1941, još jednom se navode ciljevi vojske:

Ciljevi naših odreda jesu:

1/ Borba za slobodu celokupnog našeg naroda pod skiptrom Njegovog Veličanstva Kralja Petra II.

2/ Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije – Crne Gore - Bosne i Hercegovine – Srema – Banata i Bačke.

3/ Borba za uključenje u naš državni život i svih još neoslobodenih, slovenačkih teritorija pod Italijanima i Nemcima (Trst – Gorica - Istra i Koruška) kao i Bugarske, severne Albanije sa Skadrom..

4/ Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata.

5/ Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenije čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog življa i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog življa.

6/ Kazniti sve Ustaše i Muslimane koji su u tragičnim danima nemilosredno uništavali naš narod.

7/ Kazniti sve one koji su krivi za našu aprilsku katastrofu.⁹²

8/ U krajevima očišćenim od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata izvršiti naseljavnje Crnogorcima (u obzir dolaze siromašne nacionalno ispravne i poštene porodice) Š. . .⁹³

Slični ciljevi izloženi su i u programu Dinarske divizije, kojom je komandovao Momčilo Đujić, iz marta 1942.⁹⁴ Ova četnička divizija formirana je u januaru 1942. s ciljem stavljanja pod istu komandu borbenih jedinica u Kninskoj Krajini, zapadnoj Slavoniji i Lici.⁹⁵ Ovo je bilo u sklopu napora da se “vaspostavi čisto nacionalni poredak u svim zemljama, gde žive Srbi, pa i onima na koje Srbi aspiriraju”.⁹⁶ Divizija je imala zadatak da širi i sprovodi u delo srpsku ideju u Lici, severnoj Dalmaciji, Hercegovini, Crnoj Gori i Bosni:

⁹² “Aprilaska katastrofa iz 1941.” odnosi se na poraz jugoslovenskih snaga od sila osovine (Nemačka, Italija, Bugarska, Madarska, itd.). One su primorane da kapituliraju posle samo tri nedelje pružanja otpora.

⁹³ Ovaj dokument citira se u Dedijer i Miletić, str. 26.

⁹⁴ Taj dokument sačinjen je između 8. i 12. marta 1942. godine u Mostaru. Autori su bili starešine JAUO: major Borivoje S. Radulović, kapetan (1. kl.) Radovan S. Ivanišević i kapetan (2.kl.) Mile Rakočević. Vidi Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji, 1941-1945*, tom 2 (Beograd: Rad, 1983), str. 93. Četnička Dinarska divizija sastojala se od pet pukova i dve jedinice. Svaki puk sastojao se od dva bataljona.

⁹⁵ Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj, 1941-1945*, str. 79-85. U decembru 1941. i januaru 1942, ove jedinice ušle su u Ravnogorski pokret pod komandom Draže Mihailovića.

⁹⁶ Đuro Stanisavljević, “Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine”, u *Istorija XX veka: zbornik radova*, tom 4 (Beograd, 1962), str. 96-97.

1. Uloga divizije:

Radi ostvarenja Srbinove osnovne zamisli i stvaranja srpske nacionalne države, formiraće se kao jedan činilac te zamisli u reonu Kosova polja, "Dinarska četnička divizija" od izrazito nacionalnog elementa. Ta divizija ponikla na istoimenom polju, gde je nekada bilo groblje srpske slave i srpskog junaštva, ima da da izraza vaskrsnute Srbinove vojničke moći i da, kao jedan veliki gvozdeni malj vaspostavi čisto nacionalni poredak u svim zemljama, gde žive Srbi, pa i onima na koje Srbi aspiriraju. Prema tome uloga ove divizije ima čisto politički karakter, jer ona za sada dok rat još uvijek traje ima da bude utočište svih nacionalnih elemenata srpskog karaktera, da širi i ostvaruje srpsku ideju u delovima Like, severne Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore i Bosne i da u danom momentu, blagodareći impozantnim snagama, sa kojima raspolaže, vaspostavi čisto nacionalni poredak, sa kraljem Petrom na čelu Š. . . Ć

Baš zbog napred iznete uloge ove divizije potrebno će biti izneti njeno nacionalno obeležje, zbog toga što je njena uloga izrazito srpska. U prvom redu ona se mora popunjavati čisto Srbima "kako borcima, tako podoficirima i oficirima". Dva ista imena: Kosovo u Južnoj Srbiji i Kosovo u Severnoj Dalmaciji i istoriske povezanosti ovoga imena, ukazuju na to, da je na Kosovu Srbin izgubio svoju državu i da na Kosovu Srbin mora vaspostaviti svoju nacionalnu misao, kako bi se mogla ostvariti Srbinova zamisao o stvaranju jedne velike Srbije, koja bi obuhvatala: Srbiju, Vojvodinu, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju (do Šibenika) i Liku. Pošto se završi stvaranje ovakve jedne srpske jedinice, tek onda može biti reči o nekim saveznim državama ili državnim savezima ili u najširem smislu te reči o Balkanskoj konfederaciji. U tako zamišljenoj srpskoj jedinici ima isključivo živeti pravoslavno stanovništvo.⁹⁷

Stevan Moljević, poreklom iz Banjaluke (oblast Bosanske Krajine), insistirao je na tome da Draža Mihailović treba da se pozabavi ujedinjenjem zapadnih srpskih zemalja. Smatrao je da beogradski političari ne pokazuju dovoljno interesovanja i razumevanja za to pitanje.⁹⁸ Godine 1943, među političkim savetodavcima Ravnogorskog pokreta došlo je do razilaženja po pitanju britanske pomoći Četničkom pokretu. Dragiša Vasić je verovao da Britanci podrivaju srpski narod, a Stevan Moljević da pokret treba da se osloni upravo na Engleze i Amerikance.⁹⁹ Početkom juna 1943, kada je Vrhovna komanda Četničkog pokreta vratila u Srbiju, Dragiša Vasić je istupio iz Centralnog nacionalnog komiteta (do januara 1944). Otkad Mladen Žujović, po smrti Ilije Trifunovića-Birčanina, preuzima komandu nad oružanim odredima u zapadnoj Bosni,

⁹⁷ *Ibid*, str. 96-97.

⁹⁸ Todorović, str. 135-136.

⁹⁹ Razlike u mišljenju između Dragiša Vasića i Draže Mihailovića javile su se u proleće 1943, posle poraza na Neretvi i Drini. Dragiša Vasić je kritikovao, pored ostalog, bespoštednu borbu s partizanima u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku. Više puta je u pismima Draži Mihailoviću kritikovao slabosti Četničkog pokreta. Osuđivao je običaje vojnika da rasipaju municiju na svadbama i drugim svečanostima, sklonost kao krvoločnim postupcima, kao što je rezanje grkljana neprijatelju umesto usmrćivanja vatrenim oružjem i slično. Vidi N. Nikolić, "Dragiša Vasić: skica za portret nacionalnog revolucionara", str. 103; Nikola Milovanović, *Dragiša Vasić: Od gradanskog buntovnika do kontrarevolucionara*, (Beograd: Nova knjiga, 1986), str. 35.

Stevan Moljević je, zapravo, postao glavni politički savetnik Draže Mihailovića i glavni urednik lista “Ravna Gora”.

Ravnogorski pokret je svoje glavne neprijatelje video u Nemcima i komunistima-partizanima. Glavni razlog za netrpeljivost prema komunistima bilo je rešenje nacionalnog pitanja koje je predlagala Komunistička partija Jugoslavije. Njime se, naime, odbacivala mogućnost objedinjavanja srpskih teritorija u jednoj državi. Četnici su tvrdili da se komunisti, odnosno partizani, spremaju da podele Srbe u četiri “odvojene oblasti” – Srbiju, Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru. Četnici i jugoslovenski komunisti imali su veoma različito viđenje srpskog naroda – komunisti su priznavali postojanje posebne makedonske i crnogorske nacije, koje su četnici poricali. Četnici su komuniste, odnosno partizane, optuživali da žele da razore ili razbiju jedinstvo srpskog naroda, a da s druge strane planiraju stvaranje hrvatske federalne jedinice, koja bi obuhvatala Dalmaciju sve do Bokokotorskog zaliva.¹⁰⁰ Živko Topalović (1887-1972), predsednik Socijalističke partije Jugoslavije (bezuticajna politička organizacija), koji se 1943. priključio Ravnogorskom pokretu, opisao je četničku ideologiju kao antihrvatsku, antimuslimansku i antikomunističku:

Š. . . Ć U ostalim krajevima pak Šautor misli na Bosnu i Hercegovinu Ć srpsko četništvo, poniklo iz odbrane od hrvatskog ustaštva ideološki je znalo samo za srbizam. Ono je izjednačavalo nacionalno pitanje i državno pripadništvo sa verom. Srbin, to je pripadnik pravoslavne crkve kome je svaki katolik Hrvat a svaki musliman Turčin. Njih u srpskoj državi valja kao neprijatelje iskoreniti, ili proterati. Ovaj srbizam je sušta suprotnost jugoslovenstvu.¹⁰¹

Izgubivši nešto od svoje političke prednosti nad komunistima, odnosno partizanima, Ravnogorski pokret je sazvao kongres u selu Ba od 25. do 28. januara 1944. Trebalo je usvojiti program buduće organizacije nove Jugoslavije. Skup je organizovan kao odgovor na drugo zasedanje prevashodno komunističkog Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, održano 1943. godine, na kojem su postavljeni temelji buduće jugoslovenske države kao federativne države sastavljene od šest republika. Na

¹⁰⁰ *Ujedinjeno srpstvo* (1944: 2).

¹⁰¹ Živko Topalović, *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji*, (Kragujevac: Pogledi, 2001), str. 204.

kongresu je učestvovalo više od tri stotine delegata iz čitave zemlje i to je bila prilika da se izvesnim predratnim političkim strankama (Socijalistička partija Jugoslavije, Demokratska stranka i dr.) dozvoli povratak na političku scenu, što se kosilo sa željama glavnih ideologa Četničkog pokreta (Stevan Moljević i Dragiša Vasić), koji su osećali averziju prema jugoslovenskim međuratnim političarima i koji su bili za to da se pokret proširi, umesto da se stvara neka nova politička organizacija. Da bi poboljšali imidž pokreta i učvstili njegov demokratski karakter, predstavnici izvesnih političkih stranaka rešili su da se okupe, dok se ne završi rat, u koaliciju nazvanu Jugoslovenska demokratska narodna zajednica i da se svrstaju uz Ravnogorski pokret. U svojim zaključcima Kongres je predvideo restauraciju jugoslovenske države i njeno proširenje teritorijama naseljenim Srbima, Hrvatima i Slovencima. Teritorija te države ne bi bila ništa manja od one koju je jugoslovenska delegacija zatražila na mirovnoj konferenciji po završetku Prvog svetskog rata vidigeografsku kartu br. 3 u Dodatku.¹⁰² Nova Jugoslavija je trebalo da bude parlamentarna monarhija na čelu sa kraljem Petrom II Karadorđevićem. Država bi bila organizovana na federalnoj osnovi i sastojala bi se od tri jedinice – Srbije, Hrvatske i Slovenije. Srpska federalna jedinica bi obuhvatila čitav srpski narod. Isti princip važio bi i za Hrvatsku i Sloveniju. Kongres je proglasio nevažećim sve teritorijalne izmene sprovedene pre i za vreme rata: Banovinu Hrvatsku, razbijanje Jugoslavije od strane okupatora i stvaranje Nezavisne Države Hrvatske. Jugoslovenska orijentacija kongresa bila je u skladu sa stavovima jugoslovenske vlade u izbeglištvu, koja se izjasnila za stvaranje federativne države sa tri jedinice (Srbija, Hrvatska, Slovenija). Međutim, ako su ideološke vođe Ravnogorskog pokreta uopšte prihvatale takvo rešenje, bilo je to jedino pod uslovom da Srbi u toj novoj državi dobiju

¹⁰² U to vreme jugoslovenska delegacija je tražila da se Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca proširi područjima Skadra (Albanija), Temišvara (Rumunija), Čustendila i Vidina (Bugarska), Segedina i Pečuja (Madarska), Istre, Rijeke (Italija) i Koruške (Austrija).

dominantnu ulogu.¹⁰³ Pored toga, nova Jugoslavija je trebalo da bude “čista država bez nacionalnih manjina”.¹⁰⁴

3.3.3 Praksa etničkog čišćenja

Ravnogorski pokret je 1944. godine objavio da neće biti kolektivnih odmazdi, već jedino pojedinačnih, protiv počinitelja zločina nad srpskim stanovništvom. Istina je, međutim, bila da su četnički odredi u periodu od 1941. do 1944 sprovodili akcije odmazde i osvete nad Hrvatima i Muslimanima. Tokom celog sukoba komanda Četničkog pokreta nastavila je da daje kontradiktorne izjave o merama osvete. Ipak, vodstvo pokreta ili njegovi ideolozi su putem štampe i pamfleta izričito pozivali na osvetu. Osim toga, takve direktive izdavane su i na lokalnom nivou, posebno u istočnoj Bosni i severnoj Dalmaciji. Osveta je dovođena u vezu sa politikom restrukturiranja jugoslovenske države.¹⁰⁵ Ona je služila i kao opravdanje za čišćenje nesrpskog elementa sa teritorija pod četničkom kontrolom. Moljević je smatrao da se mora voditi politika svršenog čina. Zacrtnu teritoriju je trebalo zauzeti počevši od Osijeka, Slavenskog Broda, Sunje, Karlovca, Knina, Šibenika, Mostara i Metkovića, a nesrpske elemente očistiti ubijanjem onih koji su bili odgovorni za masakre nad Srbima, i proterivanjem Hrvata u Hrvatsku, a muslimana u Tursku ili Albaniju.¹⁰⁶ U memorandumu koji je 26. februara 1942. napisao u Užicu pod naslovom “Trenutna situacija u nekim srpskim oblastima i njihova uloga u stvaranju homogene Srbije”, Stevan Moljević je rekao da se mešanje srpskog naroda sa Hrvatima i Muslimanima u Krajini, Bosni i Hercegovini više ne može tolerisati. Premda su četnici tvrdili da se bore protiv fašizma, četnička vojska služila se istim metodama kao i njihovi zakleti neprijatelji. Iako treba napomenuti da su

¹⁰³ Kosta Nikolić, *op. cit.*, str. 67.

¹⁰⁴ Ovo je bilo u skladu s odlukama kongresa održanog u selu Ba, a kako je prenelo “Pomoravlje” u proleće 1944. godine. Novinski članci objavljeni u Milan B. Matić, *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi četničkog pokreta u Srbiji 1941-1944* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1995), str. 198-204.

¹⁰⁵ Mihailo Stanišić, *Slom, genocid, odmazda*, (Beograd: Službeni list SRJ, 1999), str. 378.

¹⁰⁶ O ovim namerama govori se u jednom pismu upućenom Dragiši Vasiću (AVII, Ca, 32/2, k. 12). Delovi tog pisma citirani su u Stanišić, *Slom, genocid, odmazda*, str. 53. Dokument je objavljen u Dedijer i Miletić, str. 33-34, kao i u *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom 14, knj. 1, str. 101-103.

masakri koje su vršili četnici bili manjeg obima od onih koje je vršila vojska Nezavisne Države Hrvatske, treba razmotriti koja je tačno bila njihova priroda. Jesu li oni predstavljali puke akcije odmazde ili su pak kaznene ekspedicije četnika bile motivisane njihovim nacionalnim programom? Mora se konstatovati da četnički odredi nisu napadali samo hrvatske i muslimanske vojnike koji su se borili za Nezavisnu Državu Hrvatsku, već i civilno stanovništvo, uključujući žene i decu. Takođe treba istaći da je civilnih žrtava akcija odmazde (starih, žena i dece) bilo znatno više nego vojnih (vidi dole navedene primere, str. 55 i 56). Vojska Ravnogorskog pokreta terorizala je Hrvate koje je optuživala za izdaju Jugoslavije, odgovornost za poraz u aprilu 1941, i podršku politici istrebljivanja Srba koju je vodila Nezavisna Država Hrvatske, posebno na područjima gde je živelo meštovito stanovništvo Srba i Hrvata i gde su ustaše izvršile masakre nad Srbima. Muslimani Bosne, Hercegovine i Sandžaka, o kojima se nije razmišljalo kao o naciji i koji su često nazivani Turcima, takode su bili žrtva četničkog terora, kao i komunisti-partizani, koji su postali glavni neprijatelji četničkog pokreta. Etničko čišćenje bosanskih Muslimana koje je sprovodila četnička vojska adekvatno ilustruje kako su politički i vojni ciljevi Ravnogorskog pokreta sprovedeni u delo. Prva zverstva nad Muslimanima u Bosni počinjena su već u leto 1941. Prvi veliki masakr dogodio se u oblasti Ljubinja (jama Čavkarica), a za njim su usledili masakri u Kulen Vakufu (5. i 6. septembar 1941) i Koraju (26. i 27. novembar 1941). U periodu od 5. decembra 1941. do 20. januara 1942, kada su opštinu Foča kontrolisale snage lojalne jugoslovenskoj vladi u izbeglištvu, izvršeni su mnogobrojni masakri (u samoj Foči, u Goraždu, Vlasenici i Srebrenici), kao odmazda za masakre Srba koje su počinile ustaške formacije, u kojima je bilo i Muslimana. Na ovaj način ubijeno je nekoliko hiljada Muslimana. Operacije JVUO poprimile su oblik kaznenih ekspedicija u kojima su uz masovne zločine pljačka i silovanje bile redovne pojave. Muslimaninim su nanošene teške povrede nožem (odsecani su uši ili nosevi ili su vadene oči), a mnogi su doživeli smrt klanjem. Ovi surovi običaji

nisu bili tipični samo za četnički pokret, jer su svi učesnici sukoba na teritoriji Jugoslavije vršili teror, ali za četnike su oni bili deo borbene tehnike. Međutim, surovosti ove vrste nisu specijalnost samo ovog dela Evrope ili sveta: na primer, u oba svetska rata neprijateljske strane na istočnom frontu (Nemci i Rusi) počinile su jedna nad drugom zverstva i nehumana dela. Nakon zatišja do kojeg je došlo po uspostavljanju partizanskog štaba na području Foče usledili su dalji masakri 19. avgusta 1942 – tada je ubijeno oko dve hiljade ljudi, a nekoliko hiljada moralo je da pobagne. Najveći masakri dogodili su se na području Sandžaka i u jugoistočnoj Bosni i Hercegovini u januaru i februaru 1943. Dana 10. januara 1943, pišući o operacijama izvedenim u januaru 1943, komandant četničkih odreda na području Lima i Sandžaka Pavle I. Đurišić izvestio je načelnika Vrhovnog štaba (Dražu Mihailovića) o sledećem:

Akcija na desnoj obali Lima u srezu Bjelopoljskom završena je. Ista je izvedena tačno po utvrđenom planu. Rezultat ove borbe je:

Potpuno su uništena sledeća muslimanska sela (Sekcije: Pljevlje, Sjenica, Peć, Kolašin): Voljevac, Gubovača, Radijelja, Ušanovići, Presečenik, Baturiće, Donji Vlah (Sekcija Pljevlja), Mirovići, Šolja, Radojeva Glava, Mediše, Pobretiće, Donja Kostenica, Stublo, Vrh, Zminjac, Šipovice, Negobratina, Osmanbegovo selo, Dupljaci, Jasen, Kostiće, Kaševar, Ivanje, Godijevo, Žilići, Gornja Crnča, Gornji Radulići, Vrba, Crhalja, Kradenik, Sipanje, Ličine (Sekcija Sjenica - Peć).

Ukupno 33 sela.

Žrtve: Muslimana boraca oko 400 (stotine)

Žena i dece oko ... 1000. -

Naše žrtve:

14 mrtvih i

26 ranjenih od kojih

3 žene

Do ovolikog broja naših žrtava došlo je ne usled nepravilnog vođenja od strane starešina, već očiglednog nečuvanja samih vojnika i njihovih herojskih juriša na muslimane, koji su bili zatvoreni u svojim kućama.

Sve kuće u gore navedenim selima bile su popaljene, mada sam bio izdao naredenje da se ne pale. Do ovog paljenja došlo je usled pogibije iznetih naših boraca.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Ovaj dokument je objavljen u Dedijer i Miletić, str. 299-302.

Dana 13. februara 1943, Pavle I. Đurišić podneo je načelniku vrhovnog štaba sledeći izveštaj, u kojem navodi:

Akcija u Pljevljanskom, Čajničkom i Fočanskom srezu protivu muslimana izvršena je.

Operacije su izvedene tačno po naređenju i izdatoj zapovesti. Napad je počeo u određeno vreme. Svi komandanti i jedinice izvršile su dobivene zadatke na opšte zadovoljstvo.

Otpor neprijatelja bio je od početka do kraja slab. Jedini veći otpor bio je na Trebeškom brdu, koji je trajao 4. časa, ali i on je brzo savladan.

Naši odredi 7. ovog meseca u toku noći, već su izbili na r. Drinu, te su borbe zaključno sa tim danom bile uglavnom završene, a zatim je nastalo čišćenje oslobođene teritorije. Sva muslimanska sela u tri pomenuta srezu su potpuno spaljena tako, da nijedan njihov dom nije ostao čitav.

Sva imovina je uništena sem stoke, žita i sena. Naređeno je i predviđeno prikupljanje ljudske i stočne hrane u određenim mestima, za stvaranje magacina rezervne hrane i ishranu jedinica, koje su ostale na terenu radi čišćenja i pretresanja terena i šumovitih predela, kao i radi sprovođenja i učvršćavanja organizacije na oslobođenoj teritoriji.

Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti.

Žrtve: - Naše ukupne žrtve su bile 22 mrtva od kojih 2 nesretnim slučajem i 32 ranjena.

Kod muslimana oko 1.200 boraca i do 8.000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece.

Za vreme početnih operacija, muslimani su se dali u begstvo ka Metaljci, Čajniču i r. Drini. Na Metaljci je našao sklonište mali deo stanovništva. U Čajniču se računa da ima oko 2.000 izbeglica, a jedan deo je uspeo da umakne preko Drine pre nego što su određene jedinice izvršile presecanje mogućih odstupnih pravaca na tom sektoru. Sve ostalo stanovništvo je uništeno.¹⁰⁸

Broj žrtava u dejstvima protiv Muslimana u januaru i februaru 1943. godine procenjen je na deset hiljada.¹⁰⁹ Broj žrtava u Crnoj Gori od 1942. do sredine 1943. procenjen je na oko tri hiljade, ili na sedam hiljada za sve ratne godine zajedno (1941-1945). U Hrvatskoj su masakri bili brojni u severnoj Dalmaciji (u Kninskoj krajini), u oblastima Like, Gorskog Kotora i Korduna. Na tim područjima četničkim snagama je komandovao pop Momčilo Đujić (1907-1999), koji se od januara 1942. nalazio na čelu Dinarske četničke divizije. Od jeseni 1942. do proleća 1943. godine četničke snage su izvršile napade na brojna hrvatska sela i masakrirale stanovnike klanjem. Tokom operacije "Dinara" u oktobru 1942, pripadnici odreda kojim je komandovao Momčilo Đujić zapalili su više

¹⁰⁸ Ovaj dokument je objavljen u Dedijer i Miletić, str. 329-333.

¹⁰⁹ Tomasevich, str. 258. Kada govori o ukupnom broju žrtava Ravnogorskog pokreta, Vojislav Šešeljić će navesti cifru od deset hiljada mrtvih. Ta cifra odnosi se, međutim, samo na operacije iz januara i februara 1943.

sela (Gata, Tugari, Ostrvice i dr.) i pobili celopkupno stanovništvo. Po završetku rata Momčilo Đujić je proglašen odgovornim za smrt oko 1.800 osoba (uključujući žene i decu).¹¹⁰ Jugoslovenska državna komisija proglasila ga je 1947. ratnim zločincem zbog ratnih zločina počinjenih u Drugom svetskom ratu. Pošto je iz Hrvatske pobjegao u Italiju preko Slovenije, konačno se 1949. nastanio u Sjedinjenim Državama. Godine 1957. osnovao je organizaciju (Četnički pokret “Ravna Gora”) koja je nastavila tradiciju četničkog pokreta Draže Mihailovića. Jugoslovenske vlasti su američkih sudskim vlastima u više navrata podnosile zahteve za njegovo izručenje, ali bez uspeha.¹¹¹ U junu 1989, Momčilo Đujić je Vojislava Šešelja proglasio četničkim vojvodom (odnosno vojskodom). Prema tome, između četničkog pokreta iz Drugog svetskog rata i političkog pokreta koji je 1990. godine osnovao Vojislav Šešelj postoji direktna veza.

¹¹⁰ Iz tog razloga Momčilo Đujić je dospao na spisak ratnih zločinaca koje su jugoslovenske vlasti sastavile posle 1945. Vidi Jovo Popović, Marko Lolić i Branko Latas, *Pop izdaje* (Zagreb: Stvarnost, 1988), str. 169-170. U decembru 1944, Momčilo Đujić je prebegao u Sloveniju, odakle se u maju 1945. prebacio u Italiju. Pošto su jugoslovenske vlasti tražile njegovo izručenje, nekoliko godina je proveo krijući se, a onda se preselio u Sjedinjene Države i preuzeo vodstvo nad Četnički pokret “Ravna Gora”.

¹¹¹ Svoj poslednji zahtev Savezni sekretarijat za pravosuđe i opštu upravu SFRJ podneo je u maju 1991. U maju 1999, hrvatski ministar pravde Zvonimir Šeparović takode je zatražio izručenje bivšeg četničkog vojnog vode zbog optužbe za ubistvo najmanje 1.500 osoba u oblasti Knina, Vrlike, Sinja, Šibenika i Otočca. (*Voice of America*, <http://www.voan.gov/miscel/croatia/dj53199.html>, stranica konsultovana 7. februara 2005).

4. Pojava srpskog nacionalnog pokreta 1980-ih godina i ideologija Velike Srbije

Vojnom pobedom partizana, odnosno, komunista, i njihovim dolaskom na vlast, status i uticaj srpske političke elite se smanjio u korist ravnoteže između republika jugoslovenske socijalističke federacije. Godine 1945-1946, komunisti su nacionalno pitanje proglasili rešenim dolaskom na vlast radničke klase i izjednačavanjem svih naroda i narodnosti. Uprkos tome, pred kraj 1960-ih godina počele su političke krize i javni protesti: kriza u Hrvatskoj trajala je od 1967. do 1971, a protesti Albanaca od 1968. do 1981.¹¹²

4.1. Konfederalizacija Jugoslavije i nezadovoljstvo rukovodstva Socijalističke Republike Srbije

Tokom 1970-ih, a posebno 1980-ih godina, u vodećim krugovima srpske političke i kulturne scene javilo se nezadovoljstvo Jugoslavijom, koja je optuživana za marginalizaciju Srbije. Međutim, situaciju i budućnost Jugoslavije kritikovale su i druge republike. Nakon perioda političkog i ekonomskog centralizma jugoslovenska federacija je u periodu od 1967. do 1974. godine reformisana. Na kraju tog procesa usvojen je novi ustav. Tim novim ustavom, koji je usvojen u februaru 1974. i kojim su obuhvaćene izmene predložene prethodnih godina (1968. i 1971), stvoren je teren za konfederalizaciju zemlje, pošto su republike i autonomne pokrajine dobile veća prava na uštrb centralne vlasti federacije. Kao rezultat toga, položaj republike Srbije postao je složeniji, pošto su dve autonomne pokrajine u njenom sklopu definisane kao zasebne federalne jedinice.

¹¹² U periodu 1967 – 1971. u Hrvatskoj se javio nacionalistički pokret koji je stremio jačanju suverenosti Socijalističke Republike Hrvatske. Glavne lidere Saveza Komunisti Hrvatske, Miku Tripala i Savku Dabčević-Kučar, Tito je smenio u decembru 1971, zbog toga što nisu osudili nacionalističke pretenzije hrvatskih intelektualaca okupljenih oko Matice Hrvatske. Krajem novembra 1968, Albanci su demonstrirali na ulicama Prištine tražeći da Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovo bude dat status republike. Ove demonstracije su nemilosrdno ugušene, kao i one iz proleća 1981, kada su izneti isti nacionalistički zahtevi.

Prema ustavima iz 1946. i 1963. godine, pokrajinska ovlašćenja i ustanove utvrđivala je sama republika Srbija. Prema ustavu iz 1974. godine, njih je, u konačnoj instanci, utvrđivala savezna vlada. Pokrajine su izjednačene sa republikama, a njihovi odnosi sa centrom u Srbiji postali su labavi i problematični. Ustavne promene elaboriralo je između 1968. i 1972. “liberalno” srpsko rukovodstvo na čelu sa Markom Nikezićem (1921-1990) i Latinkom Perović (1933-), koje je zagovaralo ograničavanje privrednih funkcija centralne vlade i jačanje autonomije republika. Godine 1972, “liberalno” rukovodstvo je na Titovu inicijativu smenjeno u korist konzervativnih snaga, koje su nastavile sa mnogobrojnim čistkama po preduzećima i institucijama.

Godine 1975, Predsedništvo Socijalističke Republike Srbije, zabrinuto zbog unutrašnjih napetosti u Srbiji, pokrenulo je pitanje međusobnih odnosa tri jedinice u sastavu republike.¹¹³ U junu 1976. godine osnovana je radna grupa koja je trebalo da prouči ovo osetljivo pitanje. Radna grupa je u martu 1977. iznela svoje zaključke srpskom Predsedništvu – u svom zaključku autori izveštaja su naveli da strukture vlasti Republike Srbije ne funkcionišu na čitavoj teritoriji republike. Upozorili su vlasti na stvaranje tri različita pravna sistema i tendenciju konstitutivnih delova Srbije ka udaljavaju jednih od drugih. Takođe su razmotrili kako se ostvaruje istorijsko pravo srpskog naroda na nacionalnu državu u sklopu jugoslovenske federacije.¹¹⁴ Sadržaj ovog dokumenta naišao je na neodobranje rukovodstava autonomnih pokrajina, koja su imala podršku federalnih struktura. U to vreme ravnoteža snaga nije bila pogodna za izmenu Ustava i zbog ovog protivljenja pitanje je držano na ledu sve do početka 1980-ih godina.

U želji da obezbedi jedinstvo republike, srpsko rukovodstvo je iskoristilo događaje na Kosovo u proleće 1981. da ponovo aktualizuje pitanje jedinstva Srbije.¹¹⁵ Godine 1985, nesuglasice između političkog rukovodstva uže Srbije i rukovodstava

¹¹³ Dragoslav Marković, *Život i politika: 1967-1978*, II tom (Beograd: Rad, 1987).

¹¹⁴ Ovaj izveštaj objavljen je u Žarko Papić, *Vreme zastoja* (Beograd: Ekonomika, 1990), str. 135-165.

¹¹⁵ *Dokumenti SK Srbije: Četrnaesta sednica CK SK Srbije: uzroci i posledice kontrarevolucionarne akcije na Kosovu*, (Beograd: Komunist, 1981), str. 72-73.

autonomnih pokrajina navele su Savez komunista Jugoslavije da prizna da u Srbiji postoje unutrašnji sukobi.¹¹⁶ Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije priznao je da se pravo srpskog naroda na sopstvenu državu, koje imaju i svi drugi narodi u federaciji, ne ostvaruje u potpunosti zbog toga što se u stvarnosti ne poštuje ustavni princip prema kojem pokrajine pripadaju Srbiji, ali je upozorio rukovodstvo u Beogradu da mora da poštuje suverena prava radnika, kao i svih naroda i narodnosti u autonomnim pokrajinama, i da problem jedinstva ne pokušava da reši centralističkim metodama. Savezu komunista Jugoslavije (SKJ) trebalo je oko deset godina da postane sasvim svestan ozbiljnosti dezintegracionih pojava u Srbiji.

4.2. Pokretanje srpskog nacionalnog pitanja

Početakom 1980-ih godina Jugoslavija je upala u duboku ekonomsku i društvenu krizu, čije produbljivanje vlasti nisu bile u stanju da zaustave. U isto vreme, kosovski Srbi i beogradski verski i intelektualni krugovi doprineli su pokretanju srpskog nacionalnog pitanja u komunističkoj Jugoslaviji. Demonstracije Albanaca u proleće 1981. označile su početak tog postepenog procesa. Koristeći slabost Partije, sveštenici (Atanasije Jevtić, Irinej Bulović, Amfilohije Radović) su stali u odbranu srpskog nacionalnog interesa na Kosovu, koje se smatralo “biološkom i duhovnom suštinom” srpskog naroda i glavnim mestom u njegovom kolektivnom pamćenju. Oni su upućivali apele i pisali članke za časopise koje je objavljivala Srpska pravoslavna Crkva (*Pravoslavlje, Glas Crkve*), u kojima su osuđivali “zločine” albanskih “separatista i nacionalista”.¹¹⁷ Od 1982. godine, kosovski Srbi bili su odlučni u tome da se suprotstave albanizaciji te oblasti. Postepeno su stvorili pokret otpora, koji su predvodili Kosta Bulatović, Boško Budimirović, Miroslav

¹¹⁶ U vezi s ulogom Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije u rešavanju pitanja srpskog jedinstva vidi “Šta kažu važeća partijska dokumenta o odnosima u SR Srbiji”, *Borba*, 8. juli 1988, str. 5.

¹¹⁷ Radmila Radić, “Crkva i žsrpsko pitanje”, u Nebojša POPOV, *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (Beograd: Republika, 1996), str. 267-304.

Šolević i drugi. Pokret je odigrao presidnu ulogu u buđenju srpske nacionalne svesti tokom 1980-ih godina. U jesen 1985, pokret je delio jednu peticiju kojom je osuđivao albanski separatizam, smatrajući ga odgovornim za egzodus tamošnjih Srba. Potpisivanje peticije predstavljalo je ponavljanje zahteva srpskog pokreta na Kosovu, koji je od tog trenutka postajao sve masovniji. Ovi aktivisti su pojačali pritisak na političko rukovodstvo republike Srbije, federacije i SKJ.

Dok su beogradski intelektualci prvu polovinu 1980-ih proveli aktivno braneci ljudska prava i slobodu izražavanja, od 1985. glavna tema njihovih javnih i političkih nastupa bio je srpski narod. Udruženje književnika podržavalo je kosovske Srbe, a istaknuti članovi Akademije nauka i umetnosti (Pavle Ivić, Antonije Isaković, Mihailo Marković, Radovan Samardžić, Kosta Mihailović i drugi) napisali su *Memorandum* u kojem su detaljno analizirali stanje u jugoslovenskom društvu i položaj Srbije u njemu. Taj dokument, za koji se često pogrešno navodilo da je tajni i zaverenički, zapravo je sačinjen u okviru obavljanja svakodnevnih legalnih aktivnosti glavne sprske naučne ustanove.¹¹⁸ Kada je nacrt dokumenta već bio u podmakloj fazi, on je nekim kanalom stigao do beogradskih dnevnih novina “Večernjih novosti”, u kojima je objavljen 24. septembra 1986. Njegovo objavljivanje je u političkom smilu šokiralo i javnost i Savez komunista Jugoslavije. Nedovršeno delo više autora, *Memorandum*, kritička ocena situacije u jugoslovenskoj federaciji, nije bio koherentan spis.

Kontradiktoran po sadržaju, *Memorandum* počinje opisom privredne i političke krize iskazanim projugoslovenskim i univerzalističkim jezikom, pri čemu se izražava žaljenje zbog toga što je fenomen nacije dobio primat nad konceptom klase, ali se završava definisanjem konkretnih interesa srpskog naroda. U tom završnom delu naglasak je na privrednom zaostajanju Srbije, njenom složenom ustavnom položaju zbog

¹¹⁸ Kosta Mihailović, Vasilije Krestić, *“Memorandum SANU”: odgovori na kritike* (Beograd: SANU, 1995), str. 14. Ovaj tekst Srpska Akademija nauka i umetnosti objavila je na engleskom jeziku pod naslovom *“Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts: Answers to Criticisms”*. Prevod na francuski naslovljen *“Le mémorandum de l’Académie serbe des Sciences et des Arts : réponse aux critiques”* objavio je *L’Age d’homme* 1996, (Paris, Lausanne).

postojanja autonomnih pokrajina, kao i na položaju Srba na Kosovu. Autori su verovali da najbogatije republike, Slovenija i Hrvatska, ekonomski eksploatišu Srbiju i da je njihov odnos revanšistički zbog njene dominacije u prvoj Jugoslaviji (1918-1941). Verovali su da su albanski nacionalisti na Kosovu 1981. godine objavili “totalni rat” Srbima, žrtvama “fizičkog, političkog, pravnog i kulturnog genocida”. Zaključili su da Srbima u Hrvatskoj još od vremena nezavisne ustaške države (1941-1945) nije pretila tolika opasnost. Cilj ovih akademika bio je ponovno uspostavljanje ravnoteže i izjednačavanje srpskog naroda s ostalim narodima u sastavu Jugoslavije.

4.3. Ideološka transformacija Saveza komunista Srbije

U drugoj polovini 1980-ih godina u Srbiji se nije se mogao javiti snažan nacionalni pokret bez podrške Saveza komunista Srbije. Zapravo, nacionalističko preobraćenje jedne frakcije ove partije poogodovalo je izražavanju dotad osuđivane velikosrpske ideologije. Godine 1986. srpsko rukovodstvo je odlučilo da nađe rešenje za ustavnu krizu koja je nagrizala republiku. Ono je godinama pokušavalo da pregovorima sa drugom stranom izdejstvuje promene u autonomnim pokrajinama. Polako se išlo ka kompromisu. Suočeni sa rastućim nacionalizmom, ti rukovodioci su morali da dokažu da njihovi zahtevi za jedinstvenu republiku Srbiju nisu deo nacionalističke strategije.¹¹⁹ Političke vođe u drugim republikama su sa sumnjičavošću motrile aktivnosti svojih kolega u Srbiji. Mnogi od njih su, zapravo, smatrali da je tadašnji predsednik Srbije, Ivan Stambolić, i sam nacionalista. Godine 1986. Partija se suočila sa sve otvorenijim pokretom otpora kosovskih Srba, kojem su sve veću podršku davali intelektualci u prestonici. Krajem septembra i početkom oktobra, Partiju je potreslo objavljivanje delova *Memoranduma* Akademije nauka i umetnosti. Njen vrh je žustro reagovao, osuđujući

¹¹⁹ Ivan Stambolić, *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana INIĆA*, (Beograd : Radio B92, 1995).

nacionalistički sadržaj *Memoranduma*. Nakon objavljivanja tog dokumenta među komunističkom elitom Srbije došlo je do sve većih podela. Podela nije nužno bila na dogmatsko (ili konzervativno) i reformističko krilo, mada je konzervativno bilo sklonije nacionalističkom opredeljenju. Reformsko krilo Partije je takode bilo podeljeno po ovim pitanjima.

Godine 1987. Savez komunista se podelio u dve grupe – jednu je predvodio Slobodan Milošević, koji je proklamovao privrženost titoizmu i osudio srpski nacionalizam, ali i bezrezervno preuzeo zahteve kosovskih Srba, dok je drugu grupu predvodio Ivan Stambolić, koji je bio za ujedinjenje Srbije, ali uz poštovanje autonomije pokrajina i jugoslovenskih saveznih struktura. Prvi je bio predsednik Partije, dok je drugi imao bazu u beogradskom komitetu SK (Saveza komunista). Jaz između te dve frakcije stalno će se produbljivati i u septembru 1987. postaće nepremostiv.¹²⁰ Zbog kosovskog pitanja Partija konačno usvaja srpski nacionalni cilj. Za samo nekoliko meseci predsednik SK Srbije Slobodan Milošević uspeva da učvrsti svoju vlast. On je prisvojio nezadovoljstvo kosovskih Srba i Crnogoraca, koji su bili organizovani na nacionalnoj osnovi i van partijskih struktura. U trenutku kada je legitimitet Partije sve više dolazio u pitanje zbog duboke privredne i društvene krize, Miloševiću je uspelo da joj vrati legitimitet i predvodničku ulogu.¹²¹

Godine 1988-1989. došlo je to tzv. populističke “anti-birokratske revolucije” u vidu masovnih okupljanja u Vojvodini, centralnoj Srbiji i na Kosovu, radi davanja podrške kosovskim Srbima i novoj politici centralizacije Srbije.¹²² Posle masovnih javnih

¹²⁰ Razilazili su se pre svega u načinima i sredstvima sprovođenja politike partije. Odnosi su se zategli po pitanju imenovanja na najviše položaje u SK Srbije, kao i na položaje od strateškog značaja za konsolidaciju moći i kontrolu nad državnim aparatom i medijima.

¹²¹ Najviše zapanjuje to što je transformaciju komunizma u nacionalizam Milošević sproveo uz podršku vojske (čiji su čeoniljudi bili okoreli komunisti i pristalice Jugoslavije) i najviših ešalona Saveza komunista Jugoslavije. Od septembra do decembra 1987. uklonio je svoje najvažnije kritičare iz Partije, među kojima i predsednika Srbije Ivana Stambolića, koji je, zapravo, odgirao značajnu ulogu u Miloševićevom političkom usponu.

¹²² Yves Tomić, “Milosevic et la mutation de la Ligue des communistes de Serbie: du communisme au nationalisme populiste (1986-1989)” / “Milošević i transformacija Saveza komunista Srbije: od komunizma do populističkog nacionalizma” / (*L'Autre Europe*, br. 34-35, mart 1997).

okupljanja u Novom Sadu 5. i 6. oktobra 1988, političko rukovodstvo Vojvodine, koje je želelo da sačuva autonomiju te pokrajine, primorano je na ostavke. Posle prvog neuspešnog pokušaja 7. i 8. oktobra 1988, slične akcije u Titogradu dovele su do pada crnogorskih vlasti, 10. i 11. januara 1989. U oktobru 1988. organizacija komunista na Kosovu uklonila je sa vlasti Kaćušu Jašari i Azema Vlasija, koje je smatrala suviše blagonaklonim prema albanskom nacionalizmu, što je dovelo do protestnih okupljanja Albanaca. Cilj mobilizacije naroda bio je da Srbi ostvare kontrolu nad Kosovom, koje im je izmicalo iz ruku i čije stanovništvo je sada bilo 90 % albansko. Izmene Ustava Srbije kojima je sužena autonomija pokrajina zvanično su usvojene 28. marta 1989. Posle daljih demonstracija Albanaca, na Kosovu je proglašeno vanredno stanje. Tokom 1989. sukobi u Savezu komunista Jugoslavije su se intenzivirali, posebno između rukovodstva Srbije i rukovodstva Slovenije. Kriza se produbila kada je Srbija prekinula ekonomske odnose sa Slovenijom, pošto su slovenačke vlasti zabranile okupljanje kosovskih Srba i Crnogoraca u Ljubljani.

Za razliku od 1970-ih i prve polovine 1980-ih godina, kada se srpsko komunističko rukovodstvo u težnji za jedinstvenom Socijalističkom Republikom Srbijom pozivalo na potrebu racionalizacije državnih funkcija radi ublažavanja privredne i društvene krize, u drugoj polovini 1980. godina njegov glavni cilj je bio objedinjavanje srpskog naroda u sopstvenoj republici. U rasponu od nekoliko godina, nacionalistički orijentisane političke elite prešle su sa zahteva za “objedinjavanje Socijalističke Republike Srbije” na zahtev za “objedinjavanje srpskog naroda”. Pošto je to bila logika načela jedinstva, jedinstvo se nije moglo ograničiti na Srbiju, već je moralo obuhvatiti, u relativno bliskoj budućnosti, teritorije naseljene Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Srpski nacionalisti, tako, od 1989. počinju da se usredsreduju na položaj Srba u Hrvatskoj. Rukovodstvo u Beogradu se tome nije protivilo. Dana 9. jula 1989, nekih 80.000 Srba iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije okupilo se u blizini Knina na

proslavi šestote godišnjice Kosovske bitke. Savez komunista Srbije je sve više usvajao sadžaj *Memoranduma* Akademije nauka i umetnosti, u kojem se osuđivao podređen položaj Srbije i Srba u komunističkoj Jugoslaviji. Nacionalistička ideologija se koristila kao sredstvo za vraćanje legitimiteta Partiji i za njeno jačanje. I dok komunističke partije u drugim socijalističkim zemljama centralne i istočne Evrope nisu uspevale da zaustave osipanje svoje moći, Partija u Srbiji je uspela da ojača svoju moć i konsoliduje svoju poziciju uoči uvođenja političkog pluralizma i institucija reprezentativne demokratije 1990. godine. Narodni pokret u Srbiji može se protumačiti kao reakcija na marginalni položaj te republike u jugoslovenskoj federaciji i stagnaciju njene privrede. Srbija se našla u procepu modernih razvojnih tokova i želje za očuvanjem zastarelih društvenih struktura. Srpske vođe su stremile redefinisanju ustavnog statusa Srbije, kao i njenih odnosa sa drugim republikama, putem centralizacije saveznih ovlašćenja. Otvaranje srpskog nacionalnog pitanja olakšale su privredna i društvena kriza i slabost jugoslovenske države, čiju su koheziju podrivale ekonomske i političke deobe.

4.4. Političke ideje Vojislava Šešelja

Vojislav Šešelj je postao član Saveza komunista Jugoslavije sa šesnaest i po godina, kao predstavnik učenika svoje srednje škole.¹²³ Na Univerzitetu u Sarajevu nalazio se na važnim položajima u Savezu studenata. Studirao je pravo i istakao se time što je, umesto za četiri, diplomirao za dve godine i osam meseci. Godine 1976. nastavio je studije na Pravnom fakultetu u Beogradu, stekavši titulu magistra u junu 1978, a godinu dana kasnije, sa dvadeset i pet godina, odbranio je doktorsku disertaciju.¹²⁴ Nakon što na konkursu za asistenta na Pravnom fakultetu u Sarajevu nije izabran u to zvanje, Vojislav Šešelj se zaposlio na Fakultetu političkih nauka. Od decembra 1979. do novembra 1980.

¹²³ Nada BOJIĆ, *Ko ste vi, Vojislave Šešelju?* (Beograd: Dereta, 1992), str. 40.

¹²⁴ Naslov disertacije bio je: "Politička suština militarizna i fašizma". BOJIĆ, str. 75.

godine služio je vojni rok u Beogradu, ali je za to vreme izgubio mesto na fakultetu. Za taj zastoj u karijeri optužio je profesore muslimanske nacionalnosti (Atifa Purivatru, Hasana Sušića i Omera Ibrahimagića), nazvavši ih “panislamistima” i “nacionalistima”.¹²⁵ U to vreme Vojislav Šešelj prvi put jasno formuliše svoje tadašnje političke ideje.¹²⁶ Od septembra 1981. ponovo drži nastavu na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, iz oblasti međunarodnih odnosa.

Početakom 1980-ih godina Vojislav Šešelj počinje da učestvuje u intelektualnim raspravama. Skrenuo je pažnju na sebe time što je podržao Nenada Kecmanovića, kojeg su političke vlasti Bosne i Hercegovine napale zbog njegovih kritičkih članaka u beogradskom nedeljniku “NIN”.¹²⁷ Takođe, Šešelj je napao Branka Miljuša, sekretara Saveza komunista Sarajeva, da je u svom magistarskom radu, navodno, prepisivao od drugih.¹²⁸ Ujedno je u “Književnoj reči” kritikovao univerzitetske profesore muslimanske nacionalnosti (Atifa Purivatru, Hasana Sušića i Muhameda Filipovića) zbog osujećivanja njegove karijere.¹²⁹ Prebacivao im je učešće na jednoj međunarodnoj konferenciji u Madridu posvećenoj “Zelenoj knjizi” Muamera Gadafija. Tvrdio je da su u svojim radovima pomenuti intelektualci zastupali “panislamska” gledišta.¹³⁰ Zbog svojih stavova Vojislav Šešelj je isključen iz Saveza komunista 4. decembra 1981.¹³¹ Oslobođen je izvođenja nastave na Fakultetu političkih nauka, a u proleće 1982. imenovan je za

¹²⁵ Vojislav Šešelj, *Hajka na jeretika* (Beograd: ABC Glas, 1991), str. 12.

¹²⁶ Objavio je niz članaka u raznim časopisima (*Književna reč*, *NIN*, *Duga*, *Ideje*) osuđujući argumente “reakcionarnih panislamista”, grupe muslimanskih intelektualaca iz Bosne i Hercegovine koja je bila povezana sa Hamdijom Pozdercem, predsednikom Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Vojislav Šešelj je dao istorijski prikaz te kontroverze i polemike u svojoj knjizi *Hajka na jeretika*, str. 37-42.

¹²⁷ Vojislav Šešelj, *Osvajanje slobode*, (Beograd: ABC Glas, 1991), str. 110. Nenad Kecmanović je 1981. objavio nekoliko članaka u beogradskom nedeljniku “NIN”, u kojima je kritikovao Savez komunista Bosne i Hercegovine zbog suprotstavljanja ideološkom usmerenju Saveza komunista. Šešelj, *Hajka na jeretika*, str. 18.

¹²⁸ Šešelj, *Hajka na jeretika*, str. 43-48. Branko Miljuš je bio asistent na Fakultetu političkih nauka i, isto kao i Vojislav Šešelj, predavao je međunarodne odnose. Mesto mu je, međutim, zamrznuto zbog političke funkcije koju je imao u Savezu komunista Bosne i Hercegovine. Prema tvrdjenju Vojislava Šešelja, Branko Miljuš je bio jedan od predvodnika političke kampanje protiv Nenada Kecmanovića, takođe univerzitetskog profesora. Šešelj, *Osvajanje slobode*, str. 138.

¹²⁹ Šešelj, *Hajka na jeretika*, str. 164.

¹³⁰ *Ibid*, *Hajka na jeretika*, str. 7-12.

¹³¹ Vojislav Šešelj, “Zašto sam isključen iz Saveza komunista?” (*Književna reč*, 25. decembar 1981), objavljeno u Vojislav Šešelj, *Hajka na jeretika*, (Beograd: ABC Glas, 1991), str. 27-36.

istraživača u Insitutu za društvena istraživanja, ustanovi pri tom Fakultetu.¹³² Jedan broj beogradskih intelektualaca, uglavnom pisaca i istaživača u oblasti društvenih nauka, stao je u njegovu odbranu, pisanjem protestnih pisama vladi Republike Bosne i Hercegovine, Centralnom komitetu Saveza komunista Bosne i Hercegovine i Fakultetu političkih nauka u Sarajevu.¹³³ Negde u to vreme Vojislav Šešelj je počeo veoma oštro da kritikuje način na koji se u okviru Jugoslavije rešavalo nacionalno pitanje: zagovarao je upotrebu sile protiv kosovskih Albanaca i osuđivao pasivnost srpskog političkog rukovodstva u rešavanju kosovske krize. Po njegovom mišljenju, Muslimani u Bosni i Hercegovini nisu bili narod, već verska grupa. Izražavao je zebnju da će Bosna i Hercegovina postati republika u kojoj će odlučujuću reč imati Muslimani.

“U poslednje vrijeme, Vojo je bio zagovornik ideje mijenjanja Ustava SFRJ, koji po njegovom mišljenju, daje prevelika ovlaštenja pokrajinama. Smatrao je da bi novim Ustavom trebalo ojačati nadležnosti Federacije. Kao primjer navodio je da političko rukovodstvo Srbije, na koje je inače imao određenih primjedbi, zbog pasivnog držanja prema Kosovu, ne može da povuče neki radikalniji potez za sređivanje situacije na Kosovu, upravo zbog toga što autonomne pokrajine u okviru Srbije imaju suviše vlasti. Smatrao je da je Srbiji napravljena nepravda što su samo u njenim granicama formirane autonomne pokrajine, a što nije učinjeno u Hrvatskoj, gdje je po istoj analogiji, trebalo formirati autonomnu pokrajinu za Liku i Kordun, gdje je dominantno srpsko stanovništvo. U tom smislu je isticao da su tamo mogućnosti Srba da iskažu svoja nacionalna osjećanja i obilježja, manja nego u Srbiji. Stekla sam dojam da je za formiranje autonomnih pokrajina okrivljivao druga Tita. Stajao je na stanovištvu da je i crnogorska nacija svjesno isforsirana i da se tu u stvari radi o Srbima, za koje, inače, tvrdi da su daleko svesrdnije prihvatili jugoslovenstvo nego drugi narodi u Jugoslaviji. Isto tako, smatrao je da Muslimani nisu nacija, odnosno narod, te da se tu radi o jednoj islamskoj konfesionalnoj skupini. Bio je zaplašen da bi Bosna i Hercegovina mogla da se razvije u čistu muslimansku republiku i da djelatnost pojedinaca iz javnog života to ima kao konačan program i cilj, što bi, po njegovom mišljenju, moglo dovesti do iseljavanja Srba iz Bosne. U tom smislu smatrao je da je i položaj intelektualaca srpske nacionalnosti u Sarajevu neravno pravan u odnosu na Muslimane, što bi znao argumentovati sa nizom činjenica.”¹³⁴

U periodu 1982-1983, u razgovorima sa svojim sarajevskim poznanicima Šešelj je govorio o mogućoj teritorijalnoj podeli Bosne i Hercegovine u tri dela: srpski, hrvatski i muslimanski.¹³⁵

Prvi put Vojislav Šešelj je pritvoren (na dvadesetsedam sati) u februaru 1984, a potom u aprilu 1984 (na tri dana). Ovo drugo hapšenje dogodilo se u u jednom stanu u Beogradu gde je Slobodni univerzitet organizovao predavanje, a oko te ustanove bili su

¹³² *Ibid.*

¹³³ Ovi spisi objavljeni su u Vojislav Šešelj, *Disidentski spomenar* (Beograd: ABC Glas, 1991), str. 28-30.

¹³⁴ Prema svedočenjima Šešeljevih kolega sa Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, objavljenim u Vojislav Šešelj, *Veleizdajnički proces* (Beograd: ABC Glas, 1991), str. 22.

¹³⁵ Vidi svedočenja Šešeljevih kolega sa Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, objavljenim u Šešelj, *Veleizdajnički proces*.

okupljeni kritički nastrojeni intelektualci, među kojima i disident Milovan Đilas.¹³⁶ Dana 15. maja 1984. Šešelj je ponovo uhapšen, da bi 9. jula te godine bio osuđen na osam godina zatvora za kontrarevolucionarnu delatnost protiv društvenog poretka. Optužen je da je odgovoran za sadržaj rukopisa *Odgovori na anketu-intervju: Šta da se radi?*, koji je Služba državne bezbednosti (tajna policija) pronašla u njegovom stanu. U tom dokumentu on je zagovarao reorganizaciju jugoslovenske federacije u četiri republike (Srbiju, Makedoniju, Hrvatsku i Sloveniju), kao i reviziju granice između Srbije i Hrvatske.¹³⁷

Š. . . Ć Nužno je ukidanje autonomnih pokrajina, ili bar njihovo striktno podvođenje pod srbijanski suverenitet, s obzirom da je u Vojvodini većinsko stanovništvo srpsko, a na Kosovu je pretežan dio albanske etičke skupine pokazao spremnost i odlučnost za vođenje separatističke politike, pa bi mu svako dalje davanje političkih beneficija bilo nesvršishodno i štetno sa stanovišta opštejugoslovenskih interesa i državnog razloga koji u ovakvim slučajevima ima presudan značaj. Jugoslovenska federacija bi se sastojala od četiri stvarno ravnopravne republike: Slovenije, Hrvatske, Srbije i Makedonije. Nužno je i novo teritorijalno razgraničenje između Srbije i Hrvatske. S obzirom na djelimičnu teritorijalnu izmiješanost srpskog i hrvatskog stanovništva na području Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Like, Korduna, Banije i Slavonije, razgraničenje bi se ostvarilo na principu koji podrazumijeva da u granicama Hrvatske ostane isti broj građana srpske nacionalnosti kao u Srbiji hrvatske, prema podacima iz posljednjeg popisa stanovništva. Time bi konačno bilo riješeno srpsko-hrvatsko nacionalno pitanje na načelima humanizma i demokratije, te učvršćena međunacionalna sloga i zajedništvo, a izbjegnuta jedan od osnovnih uzroka razdora iz prošlosti.¹³⁸

Zahvaljujući angažovanju jugoslovenskih intelektualaca slučaj Vojislava Šešelja dobio je međunarodnu vidljivost, pa će on odslužiti samo godinu dana i deset meseci od izrečene zatvorske kazne.¹³⁹

Početak 1980-ih, Vojislav Šešelj se ideološki približio nacionalistički orijentisanim intelektualcima, poput Vuka Draškovića (1946-), koji je ranije takođe živio u Hercegovini i s kojim se Šešelj upoznao u januaru 1982, i Dobrice Ćosića (1921-), bivšeg člana Saveza komunista Jugoslavije i od 1960-ih godina političkog disidenta.¹⁴⁰ U

¹³⁶ Šešelj, *Veleizdanički proces*, str. 42.

¹³⁷ Ovaj tekst je, zapravo, bio odgovor na anketu koju su novinari Dušan Bogavac i Slobodan Kljakić sproveli za "Komunist", list Saveza komunista Jugoslavije, među videnim ličnostima jugoslovenske kulturne scene. Autori Vojislava Šešelja nisu intervjuisali, ali on je želeo da odgovori na njihova pitanja. Tekst je objavljen u Vojislav Šešelj, *Demokratija i dogma*, (Beograd: ABC Glas, 1991), str. 117-137.

¹³⁸ Šešelj, *Demokratija i Dogma*, str. 130.

¹³⁹ Vojislav Šešelj, *Pravo na istinu*, (Beograd: ABC Glas, 1991). Ovo delo je zbirka protestnih pisama, peticija i dopisa koje su jugoslovenski i strani intelektualci upućivali jugoslovenskim vlastima povodom kazne od osam godina zatvora izrečene Vojislavu Šešelju 1984. godine.

¹⁴⁰ Vuk Drašković, rođen 1946. u Vojvodini, u srpskoj porodici poreklom iz Hercegovine, diplomirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu (1968). Od 1969. do 1978. radio je kao novinar Jugoslovenke novinske agencije TANJUG, a zatim za novine "Rad". U prvoj polovini 1980-ih godina napisao je nekoliko romana, a tokom 1990-ih postao je glavni protivnik režima Slobodana Miloševića. Trenutno je ministar spoljnih

to vreme ova dva pisca bili su najbolji Šešeljevi prijatelji.¹⁴¹ Međutim, mada su obojica branili srpski nacionalni interes, ovi književnici nisu bili i politički istomišljenici: Dobrica Ćosić je ostao privržen svom učešću u partizanskom komunističkom pokretu tokom Drugog svetskog rata, dok je Vuk Drašković radio na rehabilitaciji četničkog pokreta Draže Mihailovića. Iako je Vojislav Šešelj bio veliki poštovalac Dobrice Ćosića, na ideološkom planu mu je bio mnogo bliži Vuk Drašković. Tako je Drašković čak krstio Šešeljevog najstarijeg sina. Vuk Drašković, bivši novinar jugoslovenske novinske agencije Tanjug, koji je bio isključen iz Saveza komunista Jugoslavije, počeo je da zastupa srpske nacionalne interese početkom 1980-ih. Poznato je njegovo pismo hrvatskim vlastima u kojem je protestovao zbog “kulturnog genocida” za koji je tvrdio da se sprovodi nad Srbima u Hrvatskoj, tražeći da im se vrati “kulturna i duhovna autonomija” koju su uživali pre 1941. Smatrao je da su Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ugrožena manjina, da im na Kosovu pretili istrebljenje i da im u Crnoj Gori nije dozvoljeno da se slobodno nazivaju svojim etničkim imenom.¹⁴² Sa drugim piscima on je osuđivao politička suđenja Srbima u Bosni i Hercegovini, a posebno je naglašavao egzodus 200.000 Srba iz te republike.¹⁴³ Godine 1986, pisci Vuk Drašković i Milan Danajlić održali su, zajedno s istoričarem Veselinom Đuretićem, seriju predavanja po Severnoj Americi.¹⁴⁴

Posle 1986. godine, Vojislav Šešelj se priključio moćnom nacionalnom pokretu za jačanje položaja Srbije u okviru jugoslovenske federacije. Učestvovao je, na primer, u

poslova Srbije i Crne Gore (zvanična web-stranica Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore: http://www.mfa.gov.yu/Officials/draskovic_e.html, konsultovana 7. februara 2005, i vesti BETA od 24. juna 1999. godine u prevodu na Francuski “Balkans Courier”-a: <http://www.balkans.eu.org/article3103.html>, konsultovana 7. februara 2005).

¹⁴¹ Šešelj, *Veleizdajnički proces*, str. 15-17.

¹⁴² To pismo upućeno političkim vlastima Republike Hrvatske objavljeno je u štampi srpske dijaspore, između ostalog u “Četničkim novinama”, br. 279 iz maja 1986, str. 3, kao i u “Srbiji: glasu srpskih boraca”, br. 263, mart 1986, str. 3-4.

¹⁴³ U pismu od 9. januara 1986. koje su Predsedništvu Jugoslavije, Predsedništvu Republike Srbije i sredstvima informisanja uputili Vuk Drašković, Vojislav Lubarda, Gojko Đogo i Rajko Nogo. Pismo je objavljeno u novinama “Srbija: glas srpskih boraca”, br. 264, april 1986, str. 2.

¹⁴⁴ Na napad *Vjesnika*, zvaničnih zagrebačkih dnevnih novina, Vuk Drašković će uredništvu odgovoriti u septembru 1986. Njegov odgovor “Četničke novine” će objaviti u novembru 1986. Veselin Đuretić je autor knjige o Saveznicima i četnicima u Drugom svetskom ratu, u kojoj se rehabilituje Ravnogorski pokret.

demonstracijama koje su organizovali srpski aktivisti na Kosovu; bio je među demonstrantima koji su 8. jula 1988. otputovali u Novi Sad, da bi tamo protestovali protiv pokrajinskih vođa u Vojvodini, koje su optuživali da ne podržavaju kosovske Srbe.¹⁴⁵ Nakon što su vlasti u republici Srbiji započele s ustavnim reformama 1988, učestvovao je u debatama koje su o ustavnim promenama organizovali Udruženje književnika (22. februar 1988), Srpsko filozofsko društvo (22. mart 1988) i Srpska akademija nauka i umetnosti (17. i 18. mart 1988). Predlagao je da se jugoslovenska federacija preuredi tako da, umesto osam federalnih jedinica (šest republika i dve autonomne pokrajine), obuhvati samo tri federalne jedinice utemeljene na postojanju samo tri nacije u Jugoslaviji – Srba, Hrvata i Slovenaca. Šešelj je smatrao da su Makedonci i Muslimani “izmišljene” nacije.¹⁴⁶ Srpska federalna jedinica je, pored Srbije, trebalo da obuhvati Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, Makedoniju i druga područja, i mogla je biti organizovana na principu regionalne autonomije ovih istorijskih provincija.¹⁴⁷ Zagovarao je ukidanje ovlašćenja Autonomnim pokrajinama Vojvodini i Kosovu.¹⁴⁸ Time se Vojislav Šešelj uklapao u konceptualne okvire prve Jugoslavije (1918-1941), koja je priznavala samo tri konstitutivna naroda, i bio je na liniji rešenja koja su vreme prve Jugoslavije predlagali srpski nacionalisti, odnosno da jugoslovenska federacija treba da se sastoji od tri jedinice – srpske, hrvatske i slovenačke. On je u to vreme verovao i da je potrebna “nova kolonizacija Kosova i Metohije”, da bi se razrešile kriza i napetosti u toj autonomnoj jugoslovenskoj provinciji. Velika koncentracija Albanaca na jednoj teritoriji, po njegovom mišljenju činjenica od strateškog značaja, predstavljala je opasnost, zbog čega

¹⁴⁵ U septembarskom broju iz 1988. godine “Srbije: glasa srpskih boraca”, glasnika Pokreta srpskih četnika Ravne Gore, objavljeno je Šešeljevo otvoreno pismo Bošku Krunicu, koji se tada nalazio na čelu Autonomne pokrajine Vojvodine.

¹⁴⁶ Vojislav Šešelj, *Pledoaje za demokratski ustav*, (Beograd: ABC Glas, 1991), str. 26. Došlo je do izmene stava u odnosu na tekst *Odgovori na anketu-intervju: Šta da se radi?*, gde je govorio o federaciji sa četiri republike: Srbijom, Hrvatskom, Slovenijom i Makedonijom.

¹⁴⁷ Šešelj, *Pledoaje za demokratski ustav*, str. 32-33.

¹⁴⁸ *Ibid*, str. 40.

je predlagao raseljavanje većeg dela albanske nacionalne manjine po celoj Jugoslaviji.¹⁴⁹

Godine 1988. sačinio je nacrt za izmenu Ustava Jugoslavije iz 1974. godine i Ustava republike Srbije.¹⁵⁰ Godine 1989. on je pad autonomaškog rukovodstva Vojvodine, potčinjavanje političkog rukovodstva Kosova rukovodstvu u Beogradu, i promenu garniture na vlasti u Crnoj Gori video kao prvu fazu u ujedinjavanju srpskog naroda.

“Srbi treba da povrate svoju političku moć i uticaj, treba da se postave shodno svojoj političkoj snazi. Što se tiče etapa, mislim da je prva etapa sa Vojvodinom, Kosovom i Metohijom i Crnom Gorom postignuta. U Crnoj Gori je bilo javnih zahteva da bude Crna Gora priključena Srbiji a u Bosni i Hercegovini i u srpskim delovima sadašnje Hrvatske, došlo je do velikih uznemirenja Srba. Tamo je bilo i velikih demonstracija. Pre mesec dana recimo u Banja Luci, Drvaru i nekim hercegovačkim mestima, u Kninu, Srbu u Lici, u Pakracu srpski narod se i tamo sve više budi, ustaje i javno izražava svoje zahteve. I to je povod razmišljanju da će dovesti do prirodnog ujedinjenja srpskog naroda u celini i politički i kulturno i ekonomski.”¹⁵¹

U drugoj polovini 1980-ih godina Vojislav Šešelj je produbljivao veze sa srpskom političkom emigracijom četničke orijentacije, posebno sa pokretom Momčila Đujića, bivšeg komandanta Četničke dinarske divizije. Ovaj pokret četničkih veterana, poznat pod nazivom Pokret srpskih četnika Ravne Gore u slobodnom svetu, imao je za cilj oslobađanje Srba od komunističke diktature i ujedinjavanje “srpskih zemalja”.¹⁵² Kada je posle trogodišnje zabrane dobio pasoš, Vojislav Šešelj je 1989. godine otputovao u Sjedinjene Države, Kanadu i Australiju i tamo proveo tri meseca, sastajući se sa predstavnicima raznih organizacija srpske dijasporae. Držao je predavanja u kojima je izlagao svoj nacionalni program:¹⁵³

Mi Srbi treba da u okviru Jugoslavije odredimo svoje nacionalne ciljeve, svoj nacionalni program i granice svoje državnosti i da prepustimo toj našoj, navodnoj sjevernoj braći Hrvatima i Slovenima, njihovoj slobodnoj volji, da se izjasne da li žele da žive u takvoj državi ili ne žele. Srpski narod nije apriori protiv postojanja Jugoslavije. Srpski narod je, duboko sam ubijeden, za postojanje Jugoslavije ali ne Jugoslavije po svaku cijenu. Samo one Jugoslavije koja bi svojim granicama poštovala granice srpske državnosti garantovane Londonskim ugovorom. Dakle, u slučaju opstanka federalne Jugoslavije,

¹⁴⁹ Šešelj, *Osvajanje slobode*, str. 184.

¹⁵⁰ Ovi tekstovi objavljeni su u Šešelj, *Pledoaje za demokratski ustav*.

¹⁵¹ Intervju koji je Vojislav Šešelj dao štampi srpske dijasporae, objavljen i u Vojislav Šešelj, *Horvatove ustaške fantazmagorije i druge političke rasprave* (Beograd: ABC Glas, 1992), str. 96-97.

¹⁵² Vidi reč urednika iz julskeg broja “Srbije: glasa srpskih boraca” iz 1986. godine, pod naslovom “Naš stav i naša poruka”:

/prevod s engleskog:/ “Četnički pokret Ravne Gore stvorio je srpski narod, koji je prolio krv radi njegovog osnivanja. Ciljevi tog pokreta bili su i ostali sloboda, jedinstvo i napredak svega srpskog. Š. . . Ć

Mi nismo stranka, grupa ili klika u službi pojedinaca. Mi smo živa, borbena snaga srpskog naroda, spremni smo da se žrtvuemo za slobodu Srpstva i jedinstvo svih srpskih zemalja.”

¹⁵³ Ta njegova predavanja objavljena su u Šešelj, *Horvatove ustaške fantazmagorije i druge političke rasprave*. Neka je takode objavila i četnička štampa u Sjedinjenim Državama.

srpska federalna jedinica u svojim granicama mora da ima, ne samo današnju Srbiju, današnje pokrajine Vojvodinu, Kosovo i Metohiju, nego i Makedoniju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Dubrovnik, Dalmaciju, Liku, Baniju, Kordun, istočnu Slavoniju i Baranju. Sve ove granice nisu garantovane Londonskim ugovorom; njih je obilježio Ante Pavelić u toku Drugog svjetskog rata. Obilježio ih je srpskim grobljima, masovnim grobnicama, srpskim stratištima, logorima, klanicama, jamama. A mišljenja sam da srpski narod ni po koju cijenu ne smije dozvoliti da bilo koje masovno groblje ostane van granica srpske države.¹⁵⁴

U svojim predavanjima Šešelj je tražio uvođenje sankcija Hrvatima, krivim za većinsku podršku režimu Ante Pavelića tokom Drugog svjetskog rata. Smatrao je da je Hrvatska jedna proizvoljno kreirana država kojoj su 1945. godine pripale teritorije koje nikada ranije nije imala, kao npr. Dubrovnik. U vezi s Kosovom bio je još osvetoljubiviji:

Što se tiče Kosova i Metohije srpski narod je kroz svoju istoriju više puta ratovao za Kosovo i Metohiju. Ako bude potrebno, srpski narod će ponovo ratovati za Kosovo i Metohiju. I rijeke krvi će se propliti da Kosovo i Metohija ostanu srpska teritorija, ako nas na to prisile. Mi ne prijetimo ali obećavamo, ako budemo prisiljeni, tako ćemo uraditi. Smatram da jedno od načela tog Srpskog programa treba da bude zahtev za novom kolonizacijom Kosova i Metohije. Na koji način?

Š...ĆMedutim, na Kosovo i Metohiju bi se mogli preseliti srpska i jugoslovenska prestonica, svi državni organi, ustanove i institucije. To bi podrazumjevalo preseljenje više stotina hiljada državnih činovnika i članova njihovih porodica. Zatim na Kosovo i Metohiju bi se mogle preseliti sve vojne i policijske akademije, sve vojne ustanove koje nisu direktno vezane za komandovanje pojedinim armijskim oblastima. Na taj način počinjalo bi se naseljavati što više državnih činovnika, državnih službenika na Kosovu. Onaj ko neće da se preseli da bude jednostavno otpušten iz državne službe i neka se sam snalazi. Državni činovnici koji su decenijama posle rata uživali najviše privilegije treba da daju svoj doprinos rješavanju našeg ključnog problema.¹⁵⁵

Pre povratka u Srbiju Šešelj je srpsku emigraciju pozvao da bude ujedinjena, kako bi mogao da se formira jedan "srpski demokratski pokret". Po njegovom mišljenju, njihova zajednička platforma mogla je biti:

1 – Definitivno rušenje kulta ličnosti Josipa Broza Tita kao zlikovca i tiranina koji nam je najveće nacionalne poraze naneo, kao i okončanje komunističke diktature i samovolje antisrpske koalicije nad našom otadžbinom.

2 – Obnavljanje granice srpske državnosti po istorijskim i etničkim kriterijumima, na kojima su one zasnovane i u tekstu Londonskog ugovora iz 1915. godine.

3 – Uspostavljanje demokratskog režima s višepartijskim sistemom i slobodnom tržišnom privredom.¹⁵⁶

Dana 28. juna 1989, Momčilo Đujić, koji je Vojislava Šešelja upravo proglasio vojvodom četničkog pokreta, dao je izjavu u kojoj se izjasnio za ujedinjenje srpskih zemalja:

¹⁵⁴ "Program Dr. Vojislava Šešelja: iz predavanja kod Gračanice u Americi", *Četničke novine*, br. 298, juli 1989, str. 4.

¹⁵⁵ *Ibid.*, str. 5.

¹⁵⁶ "Srbija: glas srpskih boraca", br. 303, juli 1989, str. 2.

Dolaze dani vaskrsa i obnove SRPSKE DRŽAVE na Balkanu u kojoj će biti ujedinjeno svo Srpstvo i sve srpske zemlje sa granicama dokle dopiru naši hramovi, domovi i grobovi. Da to što pre postignemo, treba da utvrdimo naše srpsko duhovno i nacionalno jedinstvo pod blagoslovom naše Svetosavske Crkve, sa vjerom u Boga i Svetoga Savu, spremni na svekolike žrtve u borbi u kojoj ćemo izvojevati pobjedu i slobodu, ne očekujući od nikoga pomoć osim od Boga Svemogućeg.

Hrvati su nam kroz vjekove bili i ostali najveći dušmani koji su nas u prošlom ratu poklali više nego Turci za pet stotina godina. Sa njima nema nikakvog pregovora, razgovora i nagadanja. **Mi ćemo zaposjesti granice naših srpskih zemalja i nema sile koja će nas maknuti sa tih granica.** (podvukao Y. T.).¹⁵⁷

Vojislav Šešelj je svoj projekat Velike Srbije zasnivao i na istorijskim i na etničkim pravima. Često se pozivao na međunarodno pravo da bi opravdao teritorijalne granice buduće srpske države, posebno one prema Makedoniji i Hrvatskoj. Što se tiče Hrvatske, svoje argumente je temeljio na Londonskom ugovoru, koji su 26. aprila 1915. potpisale države Antante i Italija, da bi Italiju navele da ude u rat protiv Nemačke i Austrougarske.¹⁵⁸ Taj Ugovor, sa četiri države potpisnice (Velika Britanija, Francuska, Rusija i Italija), nastao u tajnim pregovorima bez konsultovanja srpske vlade, trebalo je da udovolji teritorijalnim pretenzijama Italije u Dalmaciji, u zamenu za njen ulazak u rat na strani Antante.¹⁵⁹ U Ugovoru se, dakle, nisu direktno pominjali nikakvi teritorijalni ustupci Srbiji za stvaranje Velike Srbije, kako to tvrdi Vojislav Šešelj.¹⁶⁰

“A granice Srpske federalne jedinice mogu biti samo one granice Srpske države, koje su garantovane Londonskim paktom 1915. godine. To znači, u granicama Srbije treba da bude i sadašnja uža Srbija, Vojvodina, Kosovo i Metohija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Dubrovnik, Dalmacija, Lika, Kordun, Banija, istočna Slavonija i Baranja.”¹⁶¹

Mada se u članu 5 Londonskog ugovora jasno kaže da će sve teritorije koje nisu vraćene Italiji generalno biti dodeljene “Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori”, to nije značilo da države učesnice nisu imale dogovor o teritorijalnim prekusijama Ugovora. Tako je Dalmaciju

¹⁵⁷ *Ibid.*, str. 4.

¹⁵⁸ René Albrecht-Carrié, *Italy at the Paris Peace Conference /Italija na mirovnoj konferenciji u Parizu/*, (Njujork: Columbia University Press, 1938), str. 575.

¹⁵⁹ Milan Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915: prilog povijesti borbe za Jadran 1914.-1917.* (Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 1960), str. 232-233.

¹⁶⁰ Delovi Ugovora koji se odnose na južnoslovenske zemlje mogu se naći na stranici Interneta Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore: http://www.mfa.gov.yu/History/londonski_ugovor_s.html.

¹⁶¹ Vojislav Šešelj, *Politika kao izazov savesti* (Beograd: ABC Glas, 1993), str. 9.

trebalo podeliti i dodeliti nekolikim državama, a ne samo Srbiji.¹⁶² Ipak, britanske, francuske, ruske i italijanske diplomate predvidele su da deo dalmatinske obale između rta Planka (Ploča na srpskom), severno od Splita, i Crne Gore pripadne Srbiji, koja bi se onda prostirala i do Bosne i Hercegovine.¹⁶³ Međutim, u želji da se uspostavi određena ravnoteža među silama u regionu, tokom pregovora o Londonskom ugovoru (u martu i aprilu 1915) nije bilo predviđeno da ova proširena Srbija obuhvati Hrvatsku i Slavoniju.¹⁶⁴ Premda definiše liniju razgraničenja duž dalmatinska obale, Londonski ugovor ne definiše granice u unutrašnjosti zemlje, pogotovo ne granicu duž linije Karlobag - Ogulin - Karlovac - Virovitica vidigeografsku kartu 9 u Dodatku. Osim toga, Karlobag, koji se nalazi severno od Zadra (Zara na italijanskom) na dalmatinskoj obali, nije trebao da pripadne Srbiji, već Hrvatskoj.¹⁶⁵ Tokom leta 1915, sile Antante

¹⁶² Italijanska vlada želela je da uzme celu Dalmaciju. Londonski ugovor je za pretpostavku uzeo postojanje tri države: Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Milan Marjanović, *Borba za Jadran 1914-1946: iredenta i imperijalizam* (Split: Redakcija listova JRM, 1953), str. 27.

¹⁶³ *Documents diplomatiques secrets russes, 1914-1917: d'après les archives du ministère des affaires étrangères à Petrograd* /Tajni dokumenti ruske diplomatije, 1914-1917: iz arhive Ministarstva spoljnih poslova u Petrogradu/, (Paris: Payot, 1928), str. 229-230.

¹⁶⁴ René Albrecht-Carrié, *Italy at the Paris Peace Conference /Italija na mirovnoj konferenciji u Parizu/*, str. 31.

¹⁶⁵ Marjanović, *Borba za Jadran 1914-1946: iredenta i imperijalizam*, str. 26.

Član 5 Londonskog sporazuma predviđa sledeće:

“Italija će dobiti i provinciju Dalmaciju u njenim sadašnjim granicama, obuhvatajući na severu Lisaricu i Tribanj, a na jugu do jedne linije, koja počinje na obali rta Planka i koja se proteže na istok prateći vrhove, koje stvaraju razvode na način, da će na italijanskoj teritoriji ostati sve doline i vodene žile, koje silaze prema Šibeniku, kao što su Čikola, Krka i Butišnjica i njihove pritoke. Italija će, takode, dobiti ostrva, koja se nalaze na severu i na zapadu Dalmacije počev od ostrva Premude, Silbe, Oliba, Škrde, Maun, Pag i Vir na severu, do Mljeta na jugu, obuhvatajući ostrva Sv. Andrija, Biševo, Vis, Hvar, Torkul, Korčula, Kaciol i Lastovo, sa susednim grebenima i ostrvcima, zatim Palagruž, izuzev ostrva Veliki i Mali Drvenik, Čiovo, Šolta i Brač.

Neutralizovano će biti:

1. - Cela obala od rta Planka na severu do južne obale poluostrva Pelješac na jugu tako da se obuhvati celo poluostrvo;
2. - deo obale, koji počinje na severu na jednoj tački udaljenoj 10 kilometara južno od Cavtata, pa se zatim prostire prema jugu sve do reke Vojuše tako da obuhvata zaliv i luke Kotor, Bar, Ulcinj, Sv. Ivan Medovanski, Drač, ne kršeći prava koje ima Crna Gora na osnovu izjava koje su velike Sile izmenile aprila i maja 1909; ova prava se odnose samo na sadašnju teritoriju Crne Gore i neće važiti za one zemlje i luke koje će joj tek biti dodeljene; prema tome, nijedan deo obale, koju danas ima Crna Gora, neće biti neutralizovan; na snazi će ostati ograničenja koja se odnose na luku Bar na koja je pristala Crna Gora 1909;
3. - i na kraju sva ostrva koja nisu dodeljena Italiji.

Primedba:

Četiri velike Sile saveznice dodeliće Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori sledeće teritorije: Na gornjem Jadranu čitavu obalu od Voloskog na granici Istre do severne obale Dalmacije, obuhvatajući sadašnju ugarsku obalu i hrvatsko primorje, sa lukom Rijeka i malim lukama Novi i Karlobag, kao i ostrva Krk, Prvić, Grgur, Goli i Rab. Na južnom Jadranu, u oblasti za koju su zainteresovane Srbija i Crna Gora, cela obala od rta Planka do reke Drim, sa važnim lukama Split,

(Francuska, Velika Britanija, Rusija, Italija) su želele da Bugarska i Rumunija uđu u rat protiv Austrougarske i Nemačke i obećale su im teritorije (prvoj istočni deo Makedonije, drugoj Banat), koje su pripadale Srbiji ili je trebalo da uđu u buduću Jugoslaviju u skladu s pretenzijama tadašnje srpske vlade Nikole Pašića. Sile Antante su se u jednoj noti od 4. avgusta 1915. obavezale da će Srbiji te teritorijalne ustupke nadoknaditi na jadranskoj obali i u Bosni i Hercegovini, kao i uspostavljanjem zajedničke granice sa Grčkom, dok se Hrvatska nigde nije pominjala.¹⁶⁶ Ukoliko je srpskoj vladi iko ponudio Veliku Srbiju, bio je to 1915. godine ministar spoljnih poslova Velike Britanije, Edward Grey, koji je to učinio samostalno, i to samo u sklopu jednog zahteva upućenog ruskoj vladi.¹⁶⁷ Tokom jula i avgusta 1915. godine, za vreme pregovora sa Bugarskom i Rumunijom o njihovom ulasku u rat protiv snaga Osovine, teritorije koje su predložene kao kompenzacija Kraljevini Srbiji menjale su oblik i nikada nisu ušle ni u jedan jedini diplomatski sporazum. Štaviše, zbog protivljenja italijanske diplomatije, koja je smatrala da pitanje ujedinjenja Hrvatske i južne Mađarske (Vojvodine) sa Srbijom treba da ostane otvoreno,

Dubrovnik, Kotor, Bar, Ulcinj i Sv. Ivan Medovanski, i sa ostrvima Veliki Drvenik, Mali Drvenik, Čiovo, Šolta, Brač, Jakljan i Koločep. Luka Drač ostaće nezavisnoj muslimanskoj državi Albaniji.”

Izvor: http://www.mfa.gov.yu/History/london_treaty_e.html (konsultovano 17. oktobra 2005). Engleski tekst na stranici interneta Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore preuzet je iz Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915.: prilog povijesti borbe za Jadran 1914.-1917.*, str. 445-449.

¹⁶⁶ Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915. godine*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju), 1973, str. 127.

¹⁶⁷ Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, (Beograd: Nolit, 1984), str. 128. Kako je uočio istoričar Đorđe Stanković sa Univerziteta u Beogradu, tu se prvi put pominje sintagma “Velika Srbija”.

Pored Vojislava Šešelja, takvo tumačenje Londonskog ugovora iz aprila 1915. ima i izvestan broj drugih srpskih istoričara (Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, tom 2, str. 747). U pasusu naslovljenom “Londonski ugovor” u jednom srednjoškolskom užbeniku istorije XX veka koji je objavljen u Srbiji, autori tvrde sledeće:

/prevod s engleskog:/ “U drugoj godini sukoba, izgledalo je da će ujedinjenje Srba i stvaranje velike Srbije biti mogući prema Londonskom ugovoru od 26. aprila 1915. godine, u vidu sporazuma Italije i sila Antante o teritorijalnim ustupcima Italiji (Istra i veći deo Dalmacije), da bi Italija ušla u rat. Saveznici su takode ponudili Bosnu i Hercegovinu, Slavoniju, Srem, Bačku, južnu Dalmaciju i severnu Albaniju Srbiji. Š...Ć”

Kosta Nikolić, Nikola Žutić, Momčilo Pavlović, Zorica Špadijer, *Istorija 3/4*, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002), str. 132.

Ove tvrdnje izazvale su žestoku polemiku u beogradskom nedeljniku “Vreme”, a pobijala ih je Dubravka Stojanović, profesor istorije sa Univerziteta u Beogradu (“O metodologiji, poštenju i skandalima”, *Vreme*, br. 628, 16. januar 2003, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=331016>).

hrvatske teritorije nisu bile deo moguće Velike Srbije.¹⁶⁸ To je, između ostalog, i bio razlog da predsednik srpske vlade Nikola Pašić odbije predloge Antante, jer oni nisu vodili ka ujedinjavanju Južnih Slovena u državu Jugoslaviju.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Marjanović, *Borba za Jadran 1914-1946: iredenta i imperijalizam*, str. 27-29.

¹⁶⁹ U predlozima sila Antante koji su predočeni srpskoj vladi nisu se pominjale teritorije Hrvatske ili Slovenije. Osim toga, neutralizacija jadranske obale, koja je trebalo da pripadne Srbiji, bila je neprihvatljiva šefu srpske vlade. *Ibid*, str. 127-128. Stanković, str. 128.

5. Srpska radikalna stranka (SRS) – stranka za Veliku Srbiju

5.1 Od četničkih grupica do Srpske radikalne stranke

Nacionalistički orijentisani intelektualci koji su u drugoj polovini 1980-ih ustali u odbranu kosovskih Srba pregrupisali su se početkom 1990-ih i osnovali svoju prvu političku organizaciju – Srpski slobodarski pokret, sa Vojislavom Šešeljem kao predsednikom.¹⁷⁰ Ova marginalna politička grupa isticala se svojom privrženošću ideji da svi Srbi na teritoriji Jugoslavije treba da se ujedine u jednu državu, ukoliko bi se Slovenija ili Hrvatska otcpile od Jugoslavije:

1. Pokret se zalaže za obnovu punog, nacionalnog, duhovnog, kulturnog, ekonomskog i političkog jedinstva srpskog naroda, za puno međusobno razumevanje i solidarnost Srba vernika i Srba ateista, za bratsku slogu Srba pravoslavaca, Srba muslimana, Srba katolika i Srba protestanata.

Sve ono što nas je proteklih decenija i vekova delilo treba da bude ostavljeno prošlosti i prepušteno istorijskoj nauci radi objektivnog istraživanja i objašnjavanja, lišeno bilo kakvih ideoloških predrasuda. Obnova naših tradicionalnih narodnih vrednosti, kulturnih tekovina, slobodarskih htenja i demokratskih dostignuća znači ujedno i raskid s celokupnim dogmatskim nasledem, svim vidovima totalitarnih ideologija i komunističkim političkim monopolizmom.

Smatramo da srpski narod u principu nije protiv postojanja Jugoslavije, ali je kao zajedničku državu u budućnosti može prihvatiti samo pod uslovom da njeno postojanje ne dovodi u pitanje ni jednu tekovinu oslobodilačkih ratova Srbije i Crne Gore u protekla dva veka. U jugoslovenskom pravnom poretku treba da bude odbačeno sve ono što je rezultat komunističkog revolucionarnog nasilja i decenijama vodene izrazito antisrpske politike, čije su pogubne posledice najočitije u oktroisanoj administrativnoj podeli države.

U tom smislu posebno se deklariramo kao protivnici veštačkih teritorijalnih podela srpskih zemalja i insistiramo prevashodno na principu da nijedna politička stranka ili jugoslovenski režim nema pravo da srpskom narodu oduzme one teritorije koje je Srbija imala u svom sastavu pre stvaranja Jugoslavije.

U slučaju da Slovenci i Hrvati odluče da istupe iz Jugoslavije, zalažemo se za demokratsku integraciju svih istorijskih pokrajina u kojima u većini živi srpski narod.

Da bi se postiglo potpuno nacionalno pomirenje svih Srba neophodno je odstraniti sve ideološke, pravne i političke posledice veštački izazvanog krvavog građanskog rata, kao i omogućiti potpuno slobodno istoriografsko i uopšte naučno proučavanje svih zbivanja iz naše novije istorije.

¹⁷⁰ U osnivačkom odboru bili su: Vojislav Šešelj, pravnik; Đorđe Nikolić, biolog; Vojislav Lubarda, pisac; Tripo Zirojević, lekar; Aleksandar Čotrić, student; Radivoje PANIĆ, student; Vojin Vuletić, tehničar; Milija Šćepanović, oficir u penziji; Mladen Markov, pisac; Miodrag Glišić, ekonomista; Todor Bošković, radnik; Bogoljub Pejčić, publicista; Jovan Radulović, pisac; Rajko Petrov Nogo, pisac; Slobodan Rakitić, pisac; Ljubica Miletić, pisac; Dušan Vukajlović, pisac; Alek Vukadinović, pisac; Milorad Vukosavljević, pisac.

Ubedeni smo da je neophodno posebnu pažnju posvetiti stvaranju mogućnosti za slobodan i nesmetan povratak u Otadžbinu svim srpskim iseljenicima, kao i stalnom jačanju kulturnih, ekonomskih i političkih veza Otadžbine i dijaspore.

Beograd, 6. januar 1990.¹⁷¹

Ova organizacija, koja je brojala 540 članova, nije dugo postojala pod tim imenom. Dana 14. marta 1990. priključila se nekim članovima Srpske narodne obnove (SNO), stranke osnovane u januaru 1990, na čijem čelu je bio Mirko Jović, pa je tako osnovana nova organizacija poznata pod nazivom Srpski pokret obnove (SPO).¹⁷² Pisac Vuk Drašković izabran je za predsednika SPO, a Vojin Vuletić za sekretara. Partijsko rukovodstvo brojalo je tridesetjednog člana – šesnaest iz SNO i petnaest iz SSO. Tom prilikom SPO je zaključio sledeće:

Srpski pokret obnove iskazuje dužni prioritet prema tri miliona Srba koji su izginuli i poklani u ratovima od 1912. do 1918. i od 1941. do 1945. godine, da bi Jugoslavija bila stvorena, odnosno obnovljena. Poštujući jugoslovenske ideale te najveće kosturnice našeg naroda, Srpski pokret obnove ne želi i neće da razbija Jugoslaviju.

Istovremeno, SPO ne osporava pravo ni slovenačkog ni hrvatskog naroda da osnuju svoje samostalne države i otepe se od Jugoslavije ili proglaše konfederalni odnos sa Jugoslavijom.

Opominjemo, međutim, da će, u oba slučaja, Srpski pokret obnove imati isti odgovor: Ni samostalna ni konfederalna Slovenija i Hrvatska ne mogu zadovoljiti svoj separatizam sve dok ne podmire dugovanja Jugoslaviji (Hrvatska i ratnu štetu srpskom narodu), a pogotovu se neće moći otepeti ili konfederalizovati nijedan pedalj zemlje natopljen srpskom krvlju i obeležen srpskim crkvama i grobovima. Od Jugoslavije niko ne može odvojiti teritorije koje su 1918. godine, na dan stvaranja Jugoslavije, bile u sastavu Kraljevine Srbije i teritorije u kojima su Srbi bili u većini pre počinjenog genocida hrvatskih ustaša nad njima.¹⁷³

SPO je pokazivao istu želju za prisajedinjenje Jugoslaviji (ili, tačnije, Srbiji) zapadnih teritorija na kojima su tokom Drugog svetskog rata počinjeni zločini nad

¹⁷¹ *Četničke novine*, br. 302, mart 1990, str. 3.

¹⁷² Cilj SNO je takode bio stvaranje Velike Srbije, koja bi obuhvatila ne samo Srbiju, već i Bosnu, Slavoniju, Hercegovinu, Liku, Kordun, Baniju i Kninsku Krajinu. Stranka je bila za izmenu zapadnih granica Srbije, koje je trebalo utvrditi na osnovu etničke karte kakva je bila 6. aprila 1941, kada su sile Osovine napale Jugoslaviju. Sve teritorije koje su pre 1941. imale većinsko srpsko stanovništvo morale su ući u sastav Srbije, jer nikakva hrvatska država nije smela da profitira od genocida koji je izvršen nad Srbima od 1941. do 1945. SNO je predlagao podelu Srbije na nekoliko administrativnih oblasti: savsko-dunavski region, sa centrom u Novom Sadu; vrbaski region, sa centrom u Banjaluci; drinski region, sa centrom u Sarajevu, zetski region, sa centrom u Cetinju, vardarski region, sa centrom u Skoplju; i moravski region, sa centrom u Kruševcu. Vidi radnu verziju programa objavljenju u "Četničkim novinama", br. 302, mart 1990, str. 1, 2, i 5.

Podaci o članstvu Srpskog slobodarskog pokreta mogu se naći u intervjuu koji je V. Šešelj dao časopisu "ON" u aprilu 1990, a koji je objavljen i u Vojislav Šešelj, *Razaranje srpskog nacionalnog bića* (Beograd: ABC Glas, 1992), str. 53.

¹⁷³ "Velika Srbija", juli 1990, br. 1, str. 18.

Srbima. U aprilu 1990. godine Vuk Drašković, Vojislav Šešelj i Milan Komnenić otputovali su u Sjedinjene Države da bi zatražili podršku tamošnjih Srba.¹⁷⁴ “Četničke novine” su osnivanje SPO nazvale početkom novog srpskog ustanka.¹⁷⁵ U redovima rukovodstva SPO uskoro je došlo do sukoba. Jedan deo rukovodstva je 5. juna 1990. godine Vuka Draškovića razrešio predsedničkih funkcija.¹⁷⁶ Dana 18. juna 1990, frakcija na čelu s Vojislavom Šešeljem odlučila je da osnuje novu organizaciju - Srpski četnički pokret (SČP). Nova stranka bila je eksplicitnija po pitanju stvaranja Velike Srbije i u njenom programu jasno se navodilo koje teritorije je trebalo da postanu deo te proširene Srbije:

1. Obnavljanje slobodne, nezavisne i demokratske srpske države na Balkanu koja će obuhvatiti celokupno srpstvo, sve srpske zemlje, što znači da će u svojim granicama imati, pored sadašnje oktroisane srbijanske federalne jedinice, srpsku Makedoniju, srpsku Crnu Goru, srpsku Bosnu, srpsku Hercegovinu, srpski Dubrovnik, srpsku Dalmaciju, srpsku Liku, srpski Kordun, srpsku Baniju, srpsku Slavoniju i srpsku Baranju.

2. Postizanje punog nacionalnog, duhovnog, kulturnog, ekonomskog i političkog jedinstva srpskog naroda, kao i međusobnog razumevanja i solidarnosti Srba pravoslavaca, Srba muslimana, Srba katolika i Srba protestanata. To podrazumeva i definitivno okončanje građanskog rata koji su komunisti pre pola veka nametnuli Srbima. Š. . .Ć

5. /prevod s engleskog:/ Sistematsko ekonomsko, međunarodno i političko omogućavanje preseljenja svih pripadnika srpske nacionalne manjine sa teritorije Albanije, Rumunije, Bugarske i Grčke u Srbiju, kao i povratak svih emigranata koji žele da se vrate, bilo iz Evrope, bilo s drugih kontinenata. Š. . .Ć

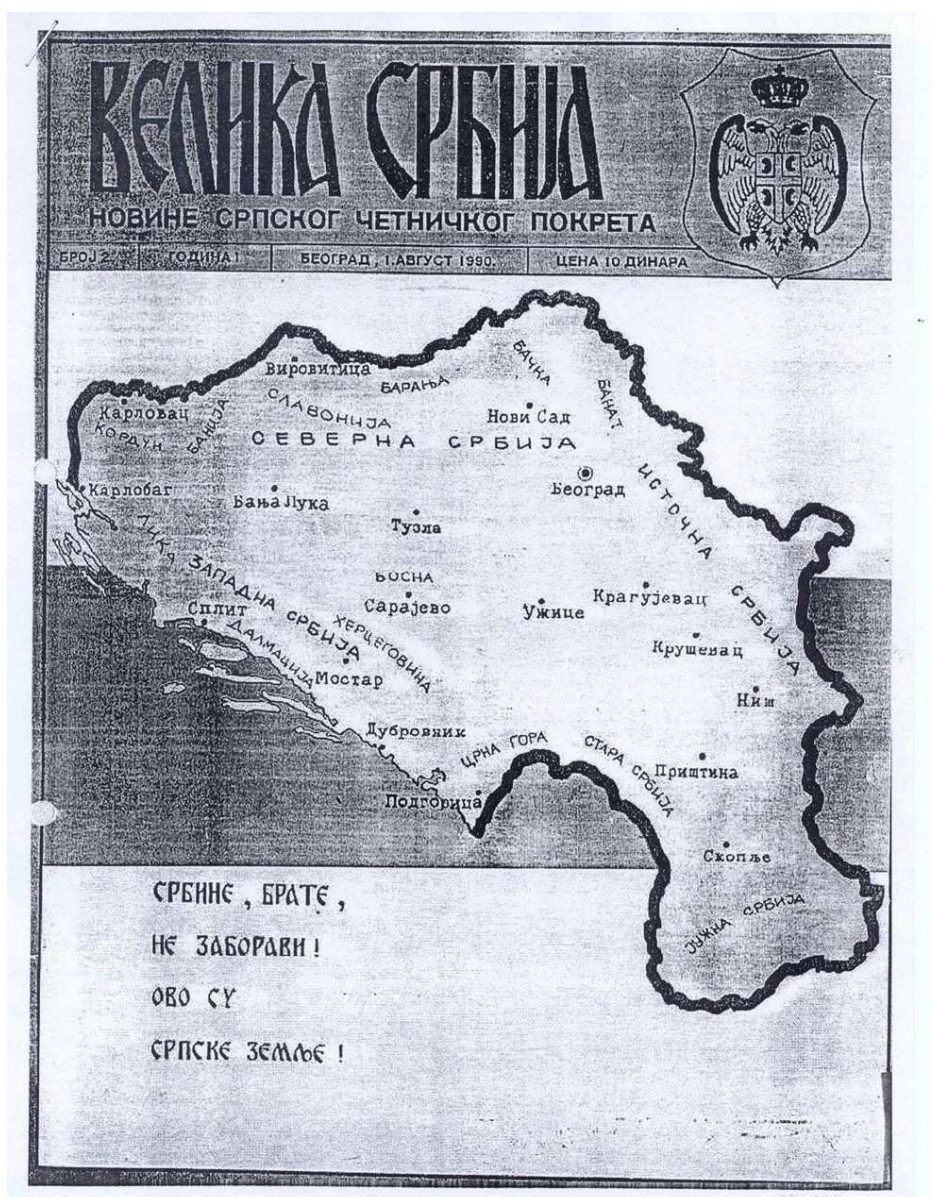
20. Gušenje svim sredstvima albanske separatističke pobune na Kosovu i Metohiji, a da bi recidivi te pobune bili nemogući, zalažemo se da se hitno sprovedu sledeće mere: - da se efikasno onemogući uspostavljanje bilo kakvog oblika kosovsko-metohijske političke i teritorijalne autonomije; - da se odmah protera svih 360 hiljada albanskih emigranata i njihovih potomaka; /prevod s engleskog:/ One koji su u Jugoslaviju došli iz Albanije posle 6. aprila 1941. godine, treba staviti pod nadležnost visokog komesara za izbeglice Ujedinjenih nacija. Ima na ovom svetu država neuporedivo većih, bogatijih i manje gusto naseljenih od Jugoslavije; neka one prime ove imigrante i daju nam neki dokaz svog humanizma.¹⁷⁷

¹⁷⁴ “Četničke novine”, br. 305, juli 1990, str. 2 i 4. Ova trojica vođa SPO provela su desetak dana u Sjedinjenim Državama kako bi obezbedila podršku srpske dijaspore. U Klivlendu i Čikagu su imali javne nastupe.

¹⁷⁵ “Četničke novine: glas srpskih boraca”, koje izlaze u Milvokiju (Viskonsin), jedno je od glasila četničke dijaspore u Severnoj Americi. Tadašnji glavni urednik bio je Đoko P. Marić, bivši četnički komandant.

¹⁷⁶ Vojislav Šešelj je želeo da Vuk Drašković da ostavku, jer je kritikovao grupu članova SPO, među kojima je bio i Vojislav Šešelj, zato što su nasilnički prekinuli predstavu “Sveti Sava” u Jugoslovenskom dramskom pozorištu. “Vjesnik”, 7. juni 1990, objavljeno u Vojislav Šešelj, *Bal vampira*, (Beograd: ABC Glas, 1992), str. 119.

¹⁷⁷ Program objavljen u “Velikoj Srbiji”, novinama Srpskog četničkog pokreta, juli 1990, br. 1, str. 2-3.

“Velika Srbija”, novine Srpskog četničkog pokreta, br. 2, avgust 1990. Na naslovnoj strani je geografska karta Velike Srbije kako ju je zamišljao politički pokret Vojislava Šešelja. Na zapadu (na teritoriji Hrvatske) Srbija prostire do linije Karlobag – Karlovac – Virovitica.

Program Srpskog četničkog pokreta govori o istoj želji za ujedinjenjem svih Srba u jednu državu i o istom tipu rešenja kakvo su zagovarali srpski intelektualci okupljeni oko Srpskog kulturnog kluba u poznim 1930-im godinama, odnosno stvaranje, u nacionalnom smislu, što homogenije države putem proterivanja nacionalnih manjina, pre

svega Albanaca. Tako je 18. septembra 1990. ponovo osnovan Srpski kulturni klub.¹⁷⁸ Na svom drugom sastanku, održanom 20. septembra 1990, Srpski kulturni klub je doneo jednoglasnu odluku o kolektivnom pristupanju Srpskom četničkom pokretu.¹⁷⁹ U leto 1990, Liberalna stranka Valjeva, na čelu s Aleskandrom Stefanovićem, priključila se Srpskom četničkom pokretu. Stranka je zatim organizovala nekoliko sastanaka (u Valjevu, Velikoj Plani, Malom Zvorniku i drugim mestima) na kojima je sa svojim programom upoznala širu javnost. U avgustu 1990, Srpski četnički pokret nije uspeo da se registuje kao politička stranka, pošto su vlasti odbile njegovu prijavu. To je značilo da nije mogao da učestvuje na prvim višestranačkim parlamentarnim izborima u decembru 1990. Uprkos tome, Vojislav Šešelj će na predsedničkim izborima nastupiti kao nezavisni kandidat i, kako je sam rekao, kao predstavnik srpskih četnika.¹⁸⁰ Za vreme izborne kampanje Vojislav Šešelj je upozoravao hrvatske političke vode da Hrvatska neće moći da se odvoji od Jugoslavije bez gubitka teritorije:

Što se Hrvata tiče, mi srpski četnici neprekidno poručujemo novom ustaškom poglavniku Franji Tudmanu i novoj ustaškoj vlasti u Hrvatskoj da se ne igraju sa srpskim narodom koji živi na području današnje improvizovane hrvatske državne zajednice. To je srpska teritorija na kojoj živi srpski narod i mi nikada nećemo dozvoliti da ona bude odvojena od matice zemlje. Mogu Hrvati da se izdvajaju iz Jugoslavije, mogu da formiraju samostalnu državu, da se priključuju nekome drugom, ali moraju uvek znati da mi ni po koju cenu, po cenu novih potoka krvi, nećemo dozvoliti da nam odvajaju ni jednu teritoriju na kojoj se nalaze srpska sela, srpska masovna groblja, srpske klanice, srpske jame, srpski logori, srpski Jasenovci, srpske porušene crkve ... To nikada nećemo dozvoliti.¹⁸¹

Ono čemu zapravo teže Vojislav Šešelj i njegova stranka jeste amputacija delova Hrvatske. On to izričito i kaže:

“Hrvati moraju da budu kažnjeni na onaj način na koji se inače u civilizovanom svetu kažnjavaju narodi i države za zločine koje počine u ratnim uslovima njihovi režimi, a to je - gubitak teritorija.”¹⁸²

Vojislav Šešelj Hrvatima, zapravo, odriče pravo na sopstvenu državu:

¹⁷⁸ Predsednik je bio Želimir Marković, potpredsednici Branislav Filipović i Srdan Obradović, sekretar Rajko Bukvić i blagajnik Radmila Nikolić.

¹⁷⁹ “Velika Srbija”, novembar 1990, br. 6, str. 31.

¹⁸⁰ Vojislav Šešelj, *Filipike četničkog vojvode: dr Vojislav Šešelj u objektivu Siniše Aksentijevića* (Beograd: ABC Glas, 1994), str. 24.

¹⁸¹ *Ibid.*, str. 24.

¹⁸² *Ibid.*, str. 24.

“Gledajte, otkuda Hrvatima neko državno pravo. Šta Hrvati imaju kao argument da se suprotstave ovome. Je li Slovenija ikada kao država igde postojala? Nije. A mi nećemo sa njima. Nas ne interesuje čija je to teritorija. Srpska vojska je 1918. godine ušla u Sloveniju. Srpska vojska sada se povlači iz Slovenije. I jedno faktičko stanje jeste, da Slovenci vide dalje kuda će. Hrvati od 1102. godine, nikakve države nemaju. Oni su svoju državu predali Madarima ugovorom, Paktom konvencije 1102. godine. Prema tome, čija je to teritorija, mi ne znamo. Postoji jedan jedini međunarodni pravni akt koji reguliše pitanje zapadnih srpskih granica, to je Londonski pakt iz 1915. godine. I mi po odredbama Londonskog pakta možemo pretendovati na teritoriju do linije Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica. Ono zapadno od te linije mi ne znamo čije je. Možda je italijansko pošto je to Italijanima obećano po odredbama Londonskog pakta. Možda je austrijsko pošto je bilo u sastavu austrijske države pre okončanja Prvog svetskog rata, možda je madarsko pošto su Hrvati svoju zemlju svojevremeno dali dobrovoljno. Pa uostalom, možda je najpre madarsko pošto su Madari na Jadranskom obali izgradili svoju veliku luku. Luka Rijeka je madarska luka. A možda je to zaista Hrvatsko. Nas to ne interesuje čije je. Mi ćemo obavestiti Ujedinjene nacije, povukli smo svoje trupe sa te teritorije. Tamo ne postoji državna vlast, pa neka vide Ujedinjene nacije, velike sile i susedne države čija je to zemlja.”¹⁸³

“Hrvatska nema nikakvog međunarodno-pravnog osnova za svoju državnost, kao uostalom, ni Slovenija ... po prestanku postojanja Jugoslavije, opstaje jedino Srbija. Pošto je Kraljevina SHS, odnosno Kraljevina Jugoslavija, pravni sledbenik Jugoslavije, može da bude jedino država Srbija. Shodno odredbama Londonskog pakta iz 1915. moguće je kreirati zapadnu srpsku granicu. I ona može da bude na liniji Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica, ako želimo da ta granica bude i etnička i istorijska i strateška.”¹⁸⁴

Štaviše, on Hrvatima poriče i to da su narod:

“Hrvati nisu nikakav istorijski narod. Uzmite Nemce i Čehe. Čeh je sinonim za kukavicu, dok su Nemci ratnički narod. Isto je i sa Srbima i Hrvatima. Hrvati su jedan iskvaren narod. Još nikada nisam sreo pristojnog Hrvata.”¹⁸⁵

¹⁸³ Citat iz intervjua koji je Vojislav Šešelj dao Radio Čačku 1991. Intervju je objavljen u Vojislav Šešelj, *Branković je ustao iz groba*, (Beograd: ABC Glas, 1994), str. 6.

¹⁸⁴ Iz intervjua Vojislava Šešelja časopisu “Svet” (4. septembar 1991), kasnije objavljenog i u Šešelj, *Politika kao izazov savesti*, str. 97.

¹⁸⁵ Iz intervjua Jugoslovenskoj novinskoj agenciji TANJUG od 8. avgusta 1991, kasnije objavljenog i u Vojislav Šešelj, *Crveni tiranin sa Dedinja*, (Beograd: ABC Glas, 1995), str. 7. U svom delu *Ideologija srpskog nacionalizma: naučno i publicističko delo prof. dr. Laze M. Kostića*, na str. 323, Vojislav Šešelj za Hrvate kaže da su “veštački narod”:

“Današnji Hrvati su očigledno, potpuno nov, veštački narod, sačinjen od odnarođenih Srba, a imaju veoma malo zajedničkog sa izvornim Hrvatima, zapravo u onoj meri u kojoj danas rođeni čakavci i kajkavci procentualno učestvuju u ukupnom broju hrvatskog stanovništva.”

5.2. Srpska radikalna stranka

Dana 23. februara 1991. u Kragujevcu, Srpski četnički pokret i većina lokalnih odbora Narodne radikalne stranke ujedinili su se u Srpsku radikalnu stranku (SRS), koja je tvrdila da je naslednica Radikalne stranke koju je 1881. osnovao Nikola Pašić (član 1 Statuta ove partije). Pašićeva stranka je igrala značajnu ulogu u političkom životu Srbije pre Prvog svetskog rata, kao i prve Jugoslavije (1918-1941). Njen vođa Nikola Pašić je više puta bio na čelu srpske ili jugoslovenske vlade. Vojislav Šešelj je izabran za predsednika novostvorene stranke, dobivši 489 od ukupno 509 glasova. Program SRS je preuzeo elemente programa ranijih političkih partija čiji je osnivač ili suosnivač bio Vojislav Šešelj. Glavni cilj bio je “obnavljanje slobodne, nezavisne i demokratske srpske države na Balkanu koja će obuhvatiti celokupno srpstvo, sve srpske zemlje, što znači da će u svojim granicama imati, pored sadašnje oktroisane srbijanske federalne jedinice, srpsku Makedoniju, srpsku Crnu Goru, srpsku Bosnu, srpsku Hercegovinu, srpski Dubrovnik, srpsku Dalmaciju, srpsku Liku, srpski Kordun, srpsku Baniju, srpsku Slavoniju i srpsku Baranju”.¹⁸⁶ Stvarni cilj programa je stvaranje Velike Srbije. Izbor reči “obnavljanje” podrazumeva da je Srbija nekada obuhvatala gorenavedene teritorije. Međutim, od tih teritorija nikada nisu bile deo srpske države (Lika, Kordun, Banija, Slavonija i Baranja). Što se tiče granica buduće Velike Srbije, Vojislav Šešelj je promovisao ideju zapadne granice koja bi išla linijom “Karlobag – Ogulin – Karlovac – Virovitica” i neumorno ju je ponavljao u svojim medijskim nastupima. Ovo se nije mnogo razlikovalo od zamisli koju je za vreme Drugog svetskog rata imao Stevan Moljević, a prema kojoj se teritorija Hrvatske drastično smanjuje:

“Mi se borimo da se, pre svega, omogući otepljenje Slovenije, a onda će jedna umna i pametna vlada u Beogradu izvršiti amputaciju Hrvatske. Razume se onoga što mi smatramo Hrvatskom. To su teritorije zapadno od linije **Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica** (podvukao Yves Tomić). Da li su to zaista

¹⁸⁶ “Programska deklaracija Srpske radikalne stranke”, *Velika Srbija*, br. 9, maj 1991, str. 6-7.

hrvatske teritorije, to nas zaista ne interesuje, verovatno su italijanske. Onda ćemo se nagoditi sa Italijanima, da oni preuzmu ono što je njihovo ... ili su Austrijske ili su Madarske .”¹⁸⁷

“Mi se nadamo nestanku Jugoslavije sa istorijske scene. Najverovatnija projekcija je da će se Jugoslavija raspasti na tri države, veliku Srbiju, malu Sloveniju i još manju Hrvatsku. Što se Srpske radikalne stranke tiče mi ćemo se zalagati ukoliko ostvarimo neku participaciju u vlasti, ili eventualno osvojimo vlast, da Srbija što pre sklopi ugovor sa Italijom, da se revitalizuje Londonski pakt i da se uspostavi srpsko-italijanska granica na liniji **Karlobag, Ogulin, Karlovac, Virovitica (podvukao Yves Tomić)**.”¹⁸⁸

“Naše zapadne granice su na liniji **Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica (podvukao Yves Tomić)**. Razume se, Rijeka neće biti na našoj teritoriji. Neće Zagreb, neće drugi neki gradovi, ali mi nemamo drugog izlaza nego razmenu stanovništva sa Hrvatskom. Srbi da žive pod hrvatskim režimom teško je zamislivo, a, usotalom, i šta će Hrvati na našoj strani? Razmjeničemo, lepo, stanovništvo i svako neka živi svojim životom.”¹⁸⁹

Premda je vođa Srpske radikalne stranke imao koristi od četničkih odlikovanja koja mu je dodelio Momčilo Đujić, vođa Pokreta srpskih četnika Ravne Gore u slobodnom svetu, njegova politička orijentacija udaljavala ga je od četničke emigracije. Kako Vojislav Šešelj nije bio ni za monarhiju ni za dinastiju Karadordevića, na njega se obrušio Momčilo Đujić. Optužen je da saraduje sa Socijalističkom partijom Srbije Slobodana Miloševića i 1998. godine, nakon jednog sastanka sa delegacijom Đujićevog pokreta, oduzeta mu je titula vojvode.¹⁹⁰ Činjenica je da ljudi koji su intelektualno ili ne neki drugi način bili bliski Ranogorskom pokretu iz Drugog svetskog rata uopšte nisu bili jedinstveni u stavu prema Vojislavu Šešelju. Intelektualci koji su se zalagali za vraćanje ugleda četničkom pokretu Draže Mihailovića smatrali su, zapravo, da lider radikala svojim komentarima punim mržnje i svojim nasilničkim ispadima samo kalja ime istorijskog četničkog pokreta.

“Drug Šešelj jednog dana obećava proterivanje svih Hrvata iz Srbije, onda se sutradan fizički obračunava sa prosvetnim radnicima koji danima štrajkuju i traže platu veću od 20. maraka, sledećeg dana obećava proterivanje Slovenaca, posle toga po fašističkom receptu čita spisak novinara spremnih za odstrel, onda se opet malo bije sa profesorima.

Ovo je potpuni moralni krah Vojislava Šešelja. Jasno je pokazao da je potpuno u rukama vladajuće partije i da radi po njihovim instrukcijama. Možda je, u početku, mislio kako će iskoristiti komuniste. Ispalo je da su oni iskoristili njega i sveli ga na rang poslušnog slugu.

Š. . . Č Što se tiče siledžijstva Šešelj se opravdava time da: ‘Tako postupa svaki četnički vojvoda’. Prvo, autentični četnici tako se ne ponašaju. Četnici su, bar one koje sam ja upoznao, pre svega gospoda. Drugo, Šešelj i sam zna da je lažni vojvoda, a kao instant Srbin, i još na sve to četnik i vojvoda, svojim divljačkim ponašanjem najviše (možda i smišljeno) radi na daljem difamiranju

¹⁸⁷ Iz intervjuja koji je Vojislav Šešelj dao listu “Glas Podrinja”, 21. mart 1991, objavljeno i u Šešelj, *Razaranje srpskog nacionalnog bića*, str. 179.

¹⁸⁸ Iz intervjuja koji je Vojislav Šešelj dao listu “Pogledi”, 31. maj 1991, str. 36.

¹⁸⁹ Iz intervjuja koji je Vojislav Šešelj dao listu “Adresa” (5 – 18. novembar 1991), objavljeno i u Šešelj, *Politika kao izazov savesti*, str. 111.

¹⁹⁰ “Večernje novosti”, 24. november 1998.

pripadnika ravnogorskog pokreta. Ovo je ujedno najbolji dokaz da je Šešelj, iako žrtva komunističkog režima, postao najverniji sluga istog tog režima.”¹⁹¹

Srpska radikalna stranka se razlikovala od većine političkih organizacija u Srbiji po tome što je imala ogranke i van granica Republike Srbije. Tako je imala ogranak u Republici Srpskoj Krajini (na čijem čelu je bio Rade Leskovic), u Republici Srpskoj (Nikola Poplašen) i u Crnoj Gori (Drago Bakrač). SRS je 1993. bio druga najznačajnija politička snaga u Republici Srpskoj Krajini. U Republici Srpskoj, SRS je podržavao Srpsku demokratsku stranku Radovana Karadžića u odbrani “srpskog životnog prostora, srpskih zemalja, srpskog naroda”, iako je nastavio da kritikuje način na koji ona sprovodi svoju vlast.¹⁹² Godine 1993, SRS je imao 70.000 članova u Republici Srpskoj, gde je jednom mesečno izdavao list pod nazivom “Zapadna Srbija”.

5.3. Politička pozicija SRS za vreme rata (1991-1995)

U proleće 1991. godine u Hrvatskoj je došlo do oružanih incidenata. Srpska radikalna stranka je tamo u borbu uputila svoje dobrovoljce. Ti dobrovoljci su bili povezani sa političkom organizacijom koju je predvodio Vojislav Šešelj, ali su takode bili podređeni, sa daljine, Momčilu Đujiću, koji je dodeljivao odlikovanja i titule vojvoda onim dobrovoljcima koji su se istakli u sukobima sa hrvatskim snagama bezbednosti.¹⁹³

¹⁹¹ Forum Aleksandra I. Popovića u “Pogledima”, br. 107, 24. april 1992, str. 21. Ovaj list su osnovali studenti Univerziteta u Kragujevcu, u centralnoj Srbiji, 1982. godine. Godine 1990, list postaje politička publikacija u potpunosti posvećena rehabilitaciji Ravnogorskog pokreta (stranica interneta: <http://www.pogledi.co.yu>).

¹⁹² Vojislav Šešelj, *Srpska radikalna stranka* (Beograd: ABC Glas, 1995), str. 26.

¹⁹³ Tako je, posle pobeđe četničkih boraca u Borovu Selu početkom maja 1991. godine, komandant četničke jedinice Miladin Todorović dobio rang majora, na osnovu dekreta koji je izdao i potpisao vojvoda Momčilo Đujić 9. maja 1991, na proslavi kojom se obeležavao “Treći srpski ustanak” iz 1941. na Ravnoj Gori. Organizacija Momčila Đujića je na Srpski četnički pokret pod Vojislava Šešelja gledala kao na svoj sastavni deo (“Srbija: glas srpskih boraca”, br. 328, avgust 1991, str. 2). Štaviše, Momčilo Đujić je bio predsednik Vojvodskog saveta, organa koji je obavljao funkciju vrhovne komande svih četničkih jedinica aktivnih u otadžbini (u skladu s intervjuom koji je Vojislav Šešelj dao dvonedeljnom listu “Pogledi”, 31. maj 1991, str. 35). Dobrovoljci upućeni u Hrvatsku imali su između 25 i 45 godina. Mnogi od njih bili su u srodstvu sa članovima četničkog pokreta iz Drugog svetskog rata.

Na ovaj način uspostavljena je veza između četnika iz Drugog svetskog rata i onih koji su se proglasili naslednicima Draže Mihailovića. Veza se takode mogla videti i u nacionalnim simbolima koje su koristili borci Srpske radikalne stranke. Rat u Hrvatskoj, a zatim i u Bosni i Hercegovini, pružio je priliku radikalima da definišu svoje ciljeve i stavove o proširenoj srpskoj državi koju su hteli da propagiraju. Iako su nacionalni ciljevi, pre svega stvaranje unitarne srpske države pod nazivom Velika Srbija, bili jasno definisani pre izbijanja rata u Hrvatskoj u proleće 1991. godine, radikali su tokom ratnih godina (1991 – 1995) svoje svatove preinačili i prilagodili aktuelnom trenutku.

Jedan od najbitnijih predloga Vojislava Šešelja tokom ratnih godina bila je razmena stanovništva između Srbije i Hrvatske. U ovoj ideji nalazimo odjek rešenja koja su predlagali neki članovi Srpskog kulturnog kluba u poznim 1930-im godinama.

“Hrvati su narod kukavica, Hrvati nisu narod u pravom smislu reči. Nisu nimalo slučajno Marks i Engels govorili za Hrvate da su otpad evropskih naroda. Ti tekstovi su sačuvani, mogu se pronaći i videti. A kako će se taj rat završiti? Završiće se, po mom mišljenju, veoma brzo srpskom pobedom i uspostavljanjem zapadnih srpskih granica, a Hrvati će morati da plaćaju i ratnu odštetu. Što se tiče Srba koji žive u Zagrebu i u onim krajevima današnje Hrvatske koji nisu srpski, oni će po mom mišljenju morati da se presele u Srbiju i njima nema opstanka tamo gde su Hrvati u većini, tamo gde će postojati hrvatska vlast. Srbin pod hrvatskom vlašću može da bude samo rob, može da živi život nedostojan čoveka, a znam da se niko od Srba sa tim neće pomiriti i da će oni tražiti načina da pređu u Srbiju, a to opet govori da će biti neminovna razmena stanovništva.”¹⁹⁴

Dok je u Hrvatskoj besneo rat, radikali su razmatrali mere osvete nad Hrvatima u Srbiji, tačnije u Vojvodini. Želeli su da organizuju “civilizovanu razmenu stanovništva” između Srba u Hrvatskoj i Hrvata u Srbiji. Vojislav Šešelj je o tome izjavio da samo treba poslati kući one Hrvate koje su u Vojvodinu dovele hrvatske vlasti tokom Drugog svetskog rata.¹⁹⁵ Međutim, u proleće 1991, izjavio je da 100.000 Hrvata treba da napusti Srbiju, kako bi tu mogle da se nastane srpske izbeglice iz Hrvatske.¹⁹⁶ Godine 1992. ponavlja taj zahtev, dodajući da Hrvati u Srbiji nisu lojalni, i da su mnogi od njih članovi Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), stranke na vlasti u Hrvatskoj, i “ustaški

¹⁹⁴ “Ratne novine”, 18. avgust 1991, objavljeno i u Šešelj, *Razaranje srpskog nacionalnog bića*, str. 296.

¹⁹⁵ Prema Vojislavu Šešelju, Ante Pavelić, koji se nalazio na čelu Nezavisne Države Hrvatske, naseljavao je Hrvate iz zapadne Hercegovine u neka mesta po Vojvodini (Slankamen, Hrtkovci, Petrovaradin). Vojislav Šešelj, *Milošević hapsi radikale*, (Beograd: ABC Glas), 1994, str. 20.

¹⁹⁶ “Politika”, 14. maj 1991.

kolaboracionisti”.¹⁹⁷ U Narodnoj skupštini Srbije je 1. aprila 1992. godine nedvosmisleno zagovarao razmenu stanovništva kao meru odmazde:

Druga jedna stvar, ako Hrvati ovako masovno isteruju Srbe iz njihovih domova, pa šta čekaju Hrvati ovde u Beogradu, šta čekaju Hrvati po Srbiji. Razmena stanovništva, koliko je Tudman isterao Srba iz Zagreba, toliko mi Hrvata iz Beograda. Koja srpska porodica dode iz Zagreba, lepo na adresu Hrvata u Beograd, pa mu da svoje ključeve, idi tamo u Zagreb, razmena.

...
Posle sledećih ili nekih drugih izbora, kada se promeni vlast u Srbiji, neće biti pardona, po istom onom pravu po kome je Tudman proterao Srbe iz Hrvatske, mi ćemo proterati Hrvate iz Srbije. I nećemo dozvoliti da Hrvati kao danas u Slankamenu svoje stare, razrušene kuće, kuće pretvorene u štale nude Srbima, izbeglicama u zamenu za vile na jadranskoj obali, koje su svi morali da napuste. Hrvati u Slankamenu, Zemunu i drugim mestima neće imati miran san, dok se ne presele, jer mi srpske izbeglice iz Zagreba, Rijeke, Varaždina i drugih hrvatskih mesta moramo udomiti, moramo im naći krov nad glavom i moramo im nadoknaditi onu štetu, koju su pretrpeli kada su isterivani iz svojih domova.¹⁹⁸

Dana 6. maja 1992. bio je na mitingu u Hrtkovcima, i tom prilikom je nekim hrvatskim žiteljima zaprećeno proterivanjem.¹⁹⁹ Taj miting je pripremio teren za kampanju zastrašivanja nesrpskog stanovništva Srema (Vojvodina), koja je za rezultat imala egzodus nekoliko hiljada ljudi.²⁰⁰ Izmeni etničkog sastava težilo se i na Kosovu, putem programiranog naseljavanja Srba i stvaranja srpskih enklava u kojima bi Srbi i Albanci bili potpuno razdvojeni.²⁰¹ Po tvrdjenju SRS, ukoliko bi se 400.000 Albanaca koji su se naselili na Kosovo tokom Drugog svetskog rata – uključujući i njihove potomke – proterali, Srbija bi na njihovo mesto mogla da naseli 400.000 srpskih izbelgica iz bivših jugoslovenskih republika.²⁰²

U zimu i proleće 1992, dok su srpske i crnogorske političke vlasti radile na Ustavu Savezne Republike Jugoslavije (koja se naziva i trećom Jugoslavijom), Vojislav Šešelj je u više navrata izložio svoju viziju budućnosti te jugoslovenske federacije i njenih suseda. Govoreći o Bosni i Hercegovini, predsednik Srpske radikalne stranke je 23. januara 1992. godine izjavio da će Bosna i Hercegovina, ukoliko Muslimani ne žele da budu deo te

¹⁹⁷ “Vreme”, 13. juli 1992.

¹⁹⁸ Vojislav Šešelj, *Poslaničke besede*, (Beograd: ABC Glas, 1995), str. 173-174. Vojislav Šešelj je 7. aprila 1992. u Narodnoj skupštini još jednom tvrdio da ima dobrih osnova za taj svoj stav (*ibid*, str. 175).

¹⁹⁹ “Vjesnik”, 9. maj 2004, (<http://www.vjesnik.hr/html/2004/05/09/Clanak.asp?r=van&c=3>, stranica konsultovana 23. februara 2005). Hrtkovci se nalaze u opštini Ruma. U proleće 1992. godine sastav stanovništva te opštine bio je sledeći Hrvati - 70%, Mađari - 20% i Srbi - 10% (“Vreme”, 13. juli 1992).

²⁰⁰ “Dnevnik”, 7. maj 2003, (<http://www.dnevnik.co.yu/arhiva/07-05-2003/Strane/dogadaji.htm>, stranica konsultovana 23. februara 2005).

²⁰¹ Šešelj, *Srpska radikalna stranka*, str. 175-176.

²⁰² *Ibid*, str. 173.

federacije, morati da se podeli. U tom slučaju bi Muslimani mogli da računaju na osamnaest posto teritorije te republike.²⁰³ Zapadna Hercegovina, odnosno desna obala Neretve, mogla bi se pripojiti Hrvatskoj.²⁰⁴ Šešelj je za Bosnu i Hercegovinu planirao dva alternativna scenarija: ili će se ona očuvati kao jedinica koja će ući u sastav skraćene Jugoslavije, ili će se podeliti. Svako drugo rešenje značilo bi rat.²⁰⁵ U martu 1992. godine SRS je prednost davao podeli Bosne i Hercegovine duž nacionalnih linija:²⁰⁶

Mi smatramo da svako rešenje koje prihvati srpski narod Bosne i Hercegovine i njegovi legitimni predstavnici, pre svega, rukovodstvo Srpske demokratske stranke, koje takode podržavamo, da odgovara i svim drugim Srbima. Smatramo da, kada bude urađena definitivna karta o podeli Bosne i Hercegovine na tri nacionalne teritorije, srpski predstavnici treba strogo da vode računa da ne dozvole da se srpske teritorije suviše iscepaju i da bi bilo najbolje da ta podela bude izvršena na principu - srpski narod dve teritorijalne celine u okviru jedinstvene nacionalne teritorije.

Znači, ako se muslimanska teritorija deli na dve celine, Cazinska krajina i Centralna Bosna, ako se hrvatska teritorija deli na dve celine (zapadna Hercegovina i delovi uz reku Savu), da se i srpska teritorija može podeliti najviše u dve celine. To podrazumeva da bi Semberija, odnosno severoistočna Bosna po svaku cenu morala imati teritorijalnu vezu sa Bosanskom krajinom, a SAO Romanija i SAO Ozren teritorijalnu vezu sa područjem istočne Hercegovine.²⁰⁷

Vojislav Šešelj je smatrao da je srpska državna jedinica (Republika Srpska Krajina) konstituisana na teritoriji Republike Hrvatske trebalo da bude u sastavu te skraćene Jugoslavije.²⁰⁸ Nije mogao da zamisli da teritorija "Srpske Krajine" ponovo bude u sklopu Hrvatske.²⁰⁹ Već u februaru 1992. godine objavio je da su Srpska radikalna stranka i njen Srpski četnički pokret u stanju pripravnosti i da su spremni za akciju u Bosni i Hercegovini.²¹⁰ Lider SRS bio je protiv priznavanja suverenosti Makedonije, koja je pre stvaranja Jugoslavije pripadala Srbiji. Verujući da ta republika treba da bude jedna od jedinica nove jugoslovenske federacije, Vojislav Šešelj je zagovarao upotrebu sile u slučaju da makedonske vlasti odluče da proglase državnu nezavisnost. Ako vojska ne bi bila u stanju da porazi makedonske separatiste, onda bi teritoriju Makedonije trebalo

²⁰³ Vojislav Šešelj, *Milan Panić mora pasti: konferencije za štampu 1992. godine* (Beograd: ABC Glas, 1994), str. 19.

²⁰⁴ *Ibid.*, str. 23.

²⁰⁵ *Ibid.*, str. 52 (konferencija za novinare od 27. februara 1992).

²⁰⁶ *Ibid.*, str. 59 (konferencija za novinare od 19. marta 1992).

²⁰⁷ *Ibid.*, str. 59 (konferencija za novinare od 19. marta 1992).

²⁰⁸ *Ibid.*, str. 19.

²⁰⁹ *Ibid.*, str. 21.

²¹⁰ *Ibid.*, str. 52 (konferencija za novinare od 27. februara 1992).

podeliti između Srbije, Grčke, Bugarske i Albanije.²¹¹ Istočna Makedonija bi se pripojila Bugarskoj, dok bi zapadni delovi pripali Albaniji, teritorije na jugu Grčkoj, a Srbija bi dobila severnu Makedoniju. Srbija bi zadržala granicu sa Grčkom u dolini Vardara.

Godine 1993, ocenjujući da je većina “područja od vitalnog značaja” za srpski narod oslobođena, SRS se izjasnio za mir u Bosni i Hercegovini i za uspostavljanje novih granica koje bi se poklapale sa linijama fronta.²¹² Bosna i Hercegovina je trebalo da se podeli u tri odvojene nezavisne države.²¹³ Vojislav Šešelj je bio uveren da Republika Srpska Krajina i Republika Srpska treba da se ujedine u jednu državu koja bi se zvala Zapadna Srbija.²¹⁴

Na trećem kongresu SRS održanom 30. januara 1994, usvojen je novi program. U duhu prethodnog kongresa predložen je plan za ujedinjenje “srpskih zemalja”.²¹⁵ U novim članovima usvojenim tog dana pisalo je da je “Šoćsnovni cilj Stranke borba za ujedinjenje svih srpskih zemalja u jednu državu, zaštita Srba na prostorima koji pripadaju drugim državama, osvajanje vlasti radi realizacije stranačkog programa” (član 3).²¹⁶ SRS se još jednom izjasnio za ukidanje autonomnih pokrajina u Srbiji i preduzimanje represivnih mera protiv kosovskih Albanaca.²¹⁷ Cilj stvaranja jedinstvene srpske države pominje se ponovo 2. februara 1994, kada su Srpska Radikalna Stranka i Srpska Demokratska Stranka Krajine, na čelu sa Milanom Babićem, potpisale sporazum o formiranju koalicije. Štaviše, “ujedinjenje svih srpskih zemalja i formiranje jedinstvene srpske države” definisano je kao osnovni cilj sporazuma.²¹⁸ Vojislav Šešelj je smatrao da

²¹¹ *Ibid.*, str. 41 (konferencija za novinare od 20. januara 1992).

²¹² Vojislav Šešelj, *Partijski bilansi i politički balansi* (Beograd: ABC Glas, 1993), str. 127.

²¹³ *Ibid.*, str. 140.

²¹⁴ *Ibid.*, str. 167.

²¹⁵ Jovan BAZIĆ, *Srpsko pitanje: političke koncepcije rešavanja srpskog nacionalnog pitanja*, (Beograd: Službeni list SCG, Institut za političke studije, 2003), str. 268.

²¹⁶ Šešelj, *Srpska radikalna stranka*, str. 99.

²¹⁷ *Ibid.*, str. 96: proterivanje svih albanskih imigranata i njihovih potomaka (njih 400.000 prema procenama SRS); zatvaranje svih ustanova koje finansira država, a koje rade na albanskom jeziku; oduzimanje srpskog državljanstva svim Šiptarima koji žive u inostranstvu i pomažu separatističku delatnost, itd.

²¹⁸ Šešelj, *Filipike četničkog vojvode*, str. 185.

nacionalne manjine ne treba da čine više od osam procenata stanovništva u Velikoj Srbiji i njenim teritorijalnim jedinicama.²¹⁹

U jesen 1995. godine, kada su teritorije koje su nekoliko godina bile pod kontrolom srpskih vlasti pale pod kontrolu hrvatskih i hrvatsko-bosanskih snaga, Vojislav Šešelj je optužio Slobodana Miloševića za izdaju Srba u Republici Srpskoj Krajini i Republici Srpskoj.²²⁰ Založio se za “rušenje izdajničkog režima Slobodana Miloševića”²²¹ kao način da se odbrane srpski nacionalni interesi.

²¹⁹ *Ibid.*, str. 188.

²²⁰ Šešelj, *Srpska radikalna stranka*, str. 20.

²²¹ *Ibid.*, str. 197.

5.4. Uloga Srpske radikalne stranke na izborima i njen dvosmislen odnos sa Socijalističkom partijom Srbije.

Tokom 1990-ih godina SRS je održavao dvosmislen odnos sa vladajućom Socijalističkom partijom Srbije. Vlasti nisu priznavale Srpski četnički pokret, koji je bio protiv komunizma i kulta Titove ličnosti, smatrajući ga organizacijom koja je nasledila četnički pokret iz Drugog svetskog rata, nad kojim su komunisti odneli pobeđu 1945-1946. godine. Vojislav Šešelj je osuđen na 45 dana zatvora zbog narušavanja javnog reda 2. oktobra 1990. godine, kada je u centru Beograda, postavio štand sa plakatima na kojima se građani Beograda pozivaju da potpišu peticiju za premeštanje “Kuće cveća” – u kojoj se nalazi grobnica Josipa Broza Tita – iz Beograda u Kumrovec (Hrvatska), kao i da priteknu u pomoć Srbima u Hrvatskoj tako što će se prijaviti kao dobrovoljci za Knin.²²² Vojislav Šešelj je uhapšen 23. oktobra, a oslobođen 15. novembra 1990, tako da je uspeo da se kandiduje na predsedničkim izborima 9. decembra 1990. godine. U junu 1991. Vojislav Šešelj izbija na pozornicu kao ozbiljniji politički suparnik u borbi za vlast u Rakovici, radničkom naselju na obodu Beograda.²²³ Šešelj je pobedio književnika Borislava Pekića, kandidata Demokratske stranke, sa 23 procenta glasova na izborima na kojima je odziv bio ispod 50 procenata. Iako su ga vlasti 1990. godine marginalizovale, Socijalistička partija Srbije ga je sada nezvanično podržala i dala mu slobodan pristup glavnim medijima u Srbiji, pre svega državnoj televiziji. Kada je SRS postao druga najznačajnija politička sila u zemlji, dve glavne stranke u političkom životu Srbije postaju nezvanične saveznice. Savezništvo im je omogućavao isti ideološki okvir u pogledu srpskog nacionalnog pitanja. Prirodu i ozbiljnost ovog prihvatanja politike vladajuće stranke teško je proceniti. U proleće 1992. godine, Slobodan Milošević je izjavio da je

²²² Dokumentacija Tužilaštva objavljena je u Vojislav Šešelj, *Srpski četnički pokret* (Beograd: ABC Glas, 1994), str. 187-189.

²²³ Dopunski izbor održani su da bi se popunilo mesto pokojnog pisca Miodraga Bulatovića, poslanika SPS-a u Skupštini. “Vreme”, 17. juni 1991, str. 8.

Vojislav Šešelj njegov omiljeni opozicioni političar. U maju 1992. Vojislav Šešelj je prvi put imao razgovore sa predsednikom Srbije, i to na njegov zahtev. Slobodan Milošević je od njega navodno tražio još dobrovoljaca za Bosnu i Hercegovinu:

“Milošević me je zamolio da mi radikali još intenzivnije organizujemo slanje dobrovoljaca preko Drine, sa svoje strane obećavajući adekvatnu pomoć u oružju, u uniformama i prevoznim sredstvima. Po tom pitanju saradnja je besprekorno funkcionisala sve do septembra 1993. godine Š. . .Ć”²²⁴

U predsedničkim izborima decembra 1992, SRS je u drugom krugu podržao Slobodana Miloševića, kada mu je protivkandidat bio američki Srbin Milan Panić. To neprirodno savezništvo bivših komunista i naslednika četničkog pokreta nije imalo čvrstu osnovu, pa se SRS u proleće 1993, kada je Slobodan Milošević podržao Vance-Owenov mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu, distancirao od režima i izazvao pad vlade Republike Srbije na čijem čelu se nalazio Nikola Šainović. Socijalistička partija Srbije je krenula u propagandnu kampanju protiv Srpske radikalne stranke i njenog lidera Vojislava Šešelja. Od tada se radikali prikazuju kao fašisti i primitivci, i ukida im se pristup državnim medijima.²²⁵ Policija je uhapsila neke militantne članove SRS zbog navodnog posedovanja oružja.²²⁶ Državni mediji počeli su da prikazuju lidera SRS kao ratnog zločinca. Sa svoje strane, SRS je optuživao Slobodana Miloševića za izdaju srpskog nacionalnog interesa²²⁷ i pripisivao mu odgovornost za korupciju i organizovani kriminal u Srbiji.²²⁸ U jesen 1994. lider SRS je uhapšen zbog uvreda i napada na predsednika Skupštine Jugoslavije Radomana Božovića. Osuđen je na tri meseca zatvora i pušten je na slobodu 29. januara 1995.

²²⁴ “Svet” od 13. januara 1995, objavljeno i u Vojislav Šešelj, *Srpski bračni par “Čaušescu”*, (Beograd: ABC Glas, 1995), str. 158.

²²⁵ “A kada smo podneli zahtev za izglasavanje nepoverenja vladi Nikole Šainovića, socijalisti su krenuli donom. Počeli su da nas optužuju da smo fašisti, da smo kriminalci, da smo paravojna organizacija, šta sve nisu rekli na naš račun. Š. . .Ć”, Vojislav Šešelj, *Preti li nam slobotomija*, (Beograd: ABC Glas, 1994), str. 6.

²²⁶ Šešelj, *Milošević hapsi radikale*, str. 33, 52, 72,73.

²²⁷ “Slobodan Milošević je izdajnik otadžbine. On samo vodi narod u bedu i misli isključivo na to da zadrži vlast. Želimo da što pre izazovemo njegov pad.” Deo iz intervju koji je dao italijakom dnevnom listu “Il Mondo” od 8. maja 1995, i koji je objavljen u Šešelj, *Srpski bračni par “Čaušescu”*, str. 226.

²²⁸ U intervjuu datom “Velikoj Srbiji”, januar 1995, a objavljenom i u Šešelj, *Crveni tiranin sa Dedinja*, str. 220-221.

U oktobru 1994. u SRS je došlo do rascepa: grupa od sedam poslanika radikala u saveznoj skupštini osnovala je parlamentarnu grupu “Nikola Pašić”, koja će prerasti u zasebnu disidentsku stranku kako bi konsolidovala svoje položaje – nevažnu Srpsku radikalnu stranku “Nikola Pašić”. Posle pet godina marginalizacije u medijima, Srpska radikalna stranka se vratila u centar političke pozornice zahvaljujući pogoršavanju situacije na Kosovu. Od 1998. do 2000. godine, on će deliti vlast sa Socijalističkom partijom Srbije.

Na izbornom planu, stranka Vojislava Šešelja je iz marginalne brzo prerasla u političku snagu s kojom je trebalo računati na prostoru cele države. Nakon što su upravne vlasti odbile da ga registruju u avgustu 1990. godine, Srpski četnički pokret nije mogao imati svoje kandidate na prvim višestranačkim parlamentarnim izborima u Srbiji, 9. i 23. decembra 1990. Bez obzira na to, Vojislav Šešelj je uspeo da prikupi dovoljno glasova da nastupi kao nezavisni kandidat na predsedničkim izborima 9. decembra 1990. Na tim izborima je bio na petom mestu, sa 96.277 glasova (ili 1,91 procenata od onih koji su glasali), nasuprot 3.285.799 glasova za Slobodana Miloševića iz Socijalističke partije Srbije i 824.674 glasa za Vuka Draškovića, koji se, poput Šešelja, predstavljao kao nastavljajući tradiciju Ravnogorskog pokreta.²²⁹ U februaru 1991, Srpski četnički pokret ušao je u sastav Srpske radikalne stranke, koja je u martu iste godine uspela da legalizuje svoj status pod tim imenom. Od marginalne političke snage partija Vojislava Šešelja je za samo godinu dana postala druga najznačajnija politička organizacija u Srbiji. Na prvim parlamentarnim izborima u Saveznoj Republici Jugoslaviji, održanim 31. maja 1992. godine, SRS je osvojio 1.166.933 glasa (30 procenata).²³⁰ Izbori za Skupštine Jugoslavije i Srbije iz decembra 1992. godine potvrdili su izborni uspeh radikala: i na jednim i na

²²⁹ Vladimir Goati, *Izbori u SRJ od 1990. do 1998.: volja građana ili izborna manipulacija*, (Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju), 1999, str. 287.

²³⁰ *Ibid.*, str. 290.

drugim izborima bili su drugi, posle Socijalističke partije Slobodana Miloševića, osvojivši 1.024.983 (21,8 procenata), odnosno 1.066.765 (22,6 procenata) glasova.²³¹

Pošto je prethodno podržao partiju Slobodana Miloševića i saradjivao s njom, SRS je u jesen 1993. doveo do pada srpske vlade. Kada je vladajuća stranka zasula Srpsku radikalnu stranku svojom propagandom, ona je na parlamentarnim izborima 19. decembra 1993. izgubila gotovo polovinu svojih glasača, dobivši tek 595.467 glasova (13,8 procenata).²³² Na opštim izborima 1997, radikali su povratili popularnost koju su imali 1992; dobili su podršku 1.162.216 glasača (28,1 procenat), a 5. oktobra 1997. Vojislav Šešelj u drugom krugu predsedničkih izbora pobeđuje socijalističkog kandidata Zorana Lilića.²³³ Međutim, zbog nedovoljnog odziva glasača (manje od pedeset posto) rezultat je proglašen nevažećim. Na ponovljenom glasanju, 7. i 21. decembra 1997, Vojislav Šešelj je izgubio od Milana Milutinovića, kandidata Socijalističke partije Srbije, dobivši u drugom krugu 1.383.868 glasova naspram Milutinovićevih 2.181.808.²³⁴

Dok je 2000. godine delio vlast sa partijom Slobodana Miloševića, SRS je doživeo još jedan pad u broju svojih glasača. Na izborima za Saveznu skupštinu osvojio je samo 472.820 glasova, dok je njegov kandidat za saveznog predsednika, Tomislav Nikolić, prošao loše, osvojivši samo 289.013 glasova (5,9 procenata). Posle pada Slobodana Miloševića 5. oktobra 2000, biračko telo SRS pokazalo je dalje znake erozije na opštim izborima održanim 23. decembra 2000: tek 322.333 glasača iskazalo je poverenje radikalima.²³⁵

²³¹ *Ibid*, str. 291.

²³² Vladimir Goati, *Partije i partijski sistem Srbije*, (Niš: Odbor za gradansku inicijativu, 2004), str. 251.

²³³ *Ibid*, str. 257.

²³⁴ *Ibid*, str. 258.

²³⁵ *Ibid*, str. 253.

Zaključak

Onako kako je bio formulisan u XIX veku, projekat ujedinjenja Srba u jednu državu nije se razlikovao od programa drugih nacionalnih pokreta u Evropi, posebno pokreta za ujedinjenje Italije i Nemačke, kao ni nacionalnih pokreta zemalja srednje i istočne Evrope i Balkana. U to doba, velikosrpska ideologija nije postavljala kao cilj proterivanje nesrpskog stanovništva iz buduće države u kojoj bi svi Srbi na Balkanu živeli zajedno. Za vode je bilo bitno da se dobije podrška drugih Južnih Slovena iz Otomanskog i Habzburškog carstva. Dok su nacionalni identiteti još uvek bili u nastajanju, brojni intelektualci i političari su verovatli da su Srbi, Hrvati i Slovenci deo jednog istog naroda. Koncept Velike Srbije nije bio jasno definisan i često se zamenjivao s aspiracijama ka ujedinjenju Južnih Slovena. Osnovno načelo nije bilo isključivanje drugih Južnih Slovena, već njihovo uključivanje, bez obzira na verosipovest. Na ono malo geografskih karti Velike Srbije objavljenih u XIX veku, ona se, zapravo, poklapa sa teritorijom Jugoslavije. Pored toga, ta ideologija nastala je u vreme kada su Balkanom vladali Austijsko i Otomansko carstvo.

Po stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, uočljiv je razvoj velikosrpske ideologije, posebno uoči Drugog svetskog rata, i od tada je prisutna ideja da nesrpsko stanovništvo treba proterati iz Velike Srbije postavljene kao cilj, kako bi se postigla etnička homogenost. U tom smislu velikosrpska ideologija poprima novu dimenziju, koja će u Drugom svetskom ratu poprimiti vojni oblik. Ova transformacija velikosrpske ideologije dogodila se u poznim 1930-im godinama i podsticaj su joj dali intelektualci okupljeni oko Srpskog kulturnog kluba, od kojih će neki potom biti aktivni u Ravnogorskom pokretu Draže Mihailovića, poraženom od strane komunista partizana 1945-46. godine. Upravo ovi intelektualci formulisli su nacionalni i politički program tog Pokreta.

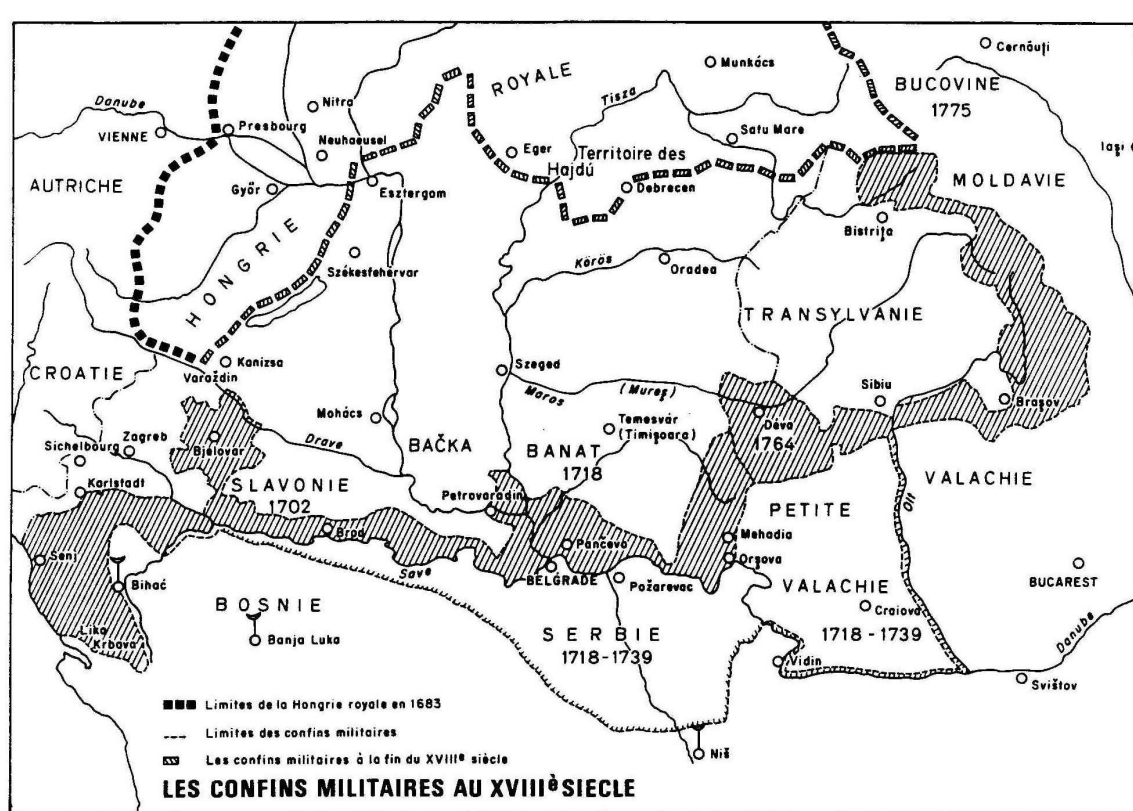
Ideja okupljanja svih Srba u jednoj državi svom snagom je zaživela u drugoj polovini 1980-ih, kada se Jugoslavija strmoglavljivala u tešku političku, privrednu i društvenu krizu. Od cilja jedinstvene Srbije, republike podeljene u tri jedinice (užu Srbiju i Autonomne Pokrajine Vojvodinu i Kosovo), rukovodstvo u Beogradu prešlo je na davanje podrške Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, braneći njihovo pravo na samoopredeljenje. U kontekstu dezintegracije Jugoslavije (1991-1992), srpski predsednik Slobodan Milošević izražavao je mišljenje da svi Srbi treba da žive u istoj državi. Ispoljavanje ekstremnog nacionalizma olakšala je ideološka transformacija Saveza komunista Srbije, koji je od 1987-1988. na sebe preuzeo ulogu branioca srpskog nacionalnog interesa.

Tokom tog perioda mnogi intelektualci doprineli su formulisanju projekta za ujedinjenje svih Srba u istu državu. Počevši od 1983-1984, Vojislav Šešelj je predlagao izmenu unutrašnjih granica u Jugoslaviji, pri čemu bi se uvećala teritorija republike Srbije. U potonjim godinama on će nastaviti da obrazlaže ovaj svoj politički projekat stvaranja Velike Srbije. On je svoj program, zapravo, elaborirao mnogo pre uvođenja političkog pluralizma 1990. i dolaska na vlast Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) Franje Tuđmana te godine. Tuđmanova politika, koja uopšte nije bila povoljna za hrvatske Srbe, poslužiće kao opravdanje za vojno angažovanje stranke Vojislava Šešelja. Ali smanjenje ili teritorijalna amputacija Hrvatske je ideja koju je on gajio već više godina. Politički i ideološki, Vojislav Šešelj je sebe video kao direktnog naslednika Slobodana JOVANOVIĆA, Dragiše Vasića, Stevana Moljevića i Draže Mihailovića.²³⁶ I, zaista, on i jeste intelektualni potomak Srpskog kulturnog kluba i Ravnogorskog pokreta, od kojih je preuzeo cilj stvaranja srpskog državnog entiteta, što etnički homogenijeg, nasilnim premeštanjem i raseljavanjem stanovništva.

²³⁶ Prema intervjuu u nedeljniku "Slobodni Tjednik" od 4. maja 1990, ponovo objavljenom u Šešelj, *Razaranje srpskog nacionalnog bića*, str. 61.

D o d a c i

GEOGRAFSKA KARTA 1 – Vojna krajina u osamnaestom veku

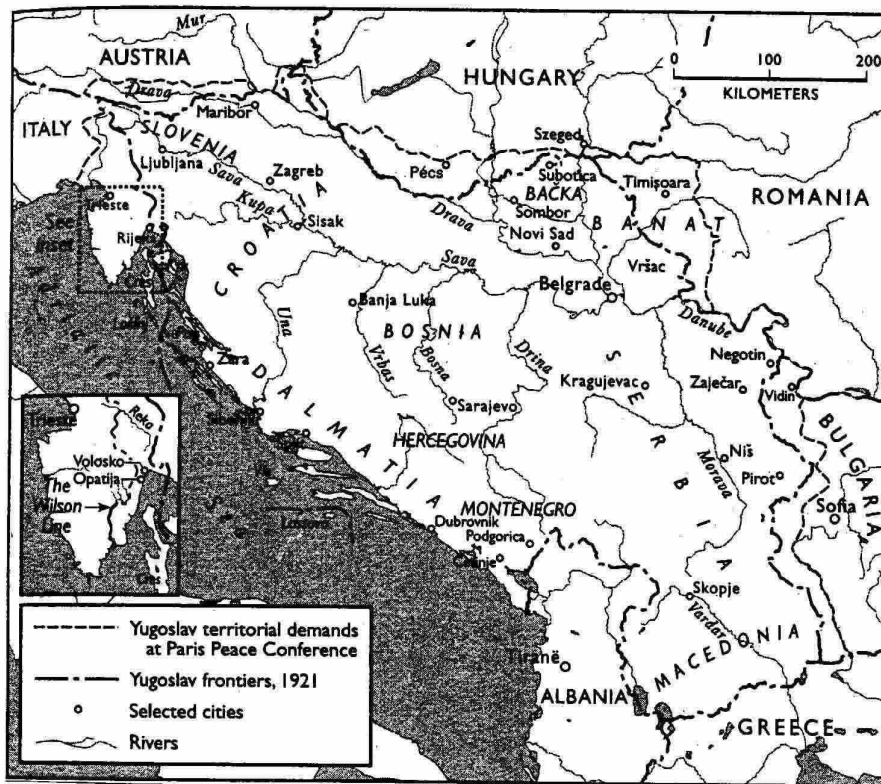
Izvor: Jean Nouzille, *Histoire de frontières : l'Autriche et l'Empire ottoman* /Istorija granica: Austrija i Otomansko carstvo / (Pariz: Berg International, 1991) 232.

GEOGRAFSKA KARTA 2 – Srbija prema geografu Vladimiru Kariću

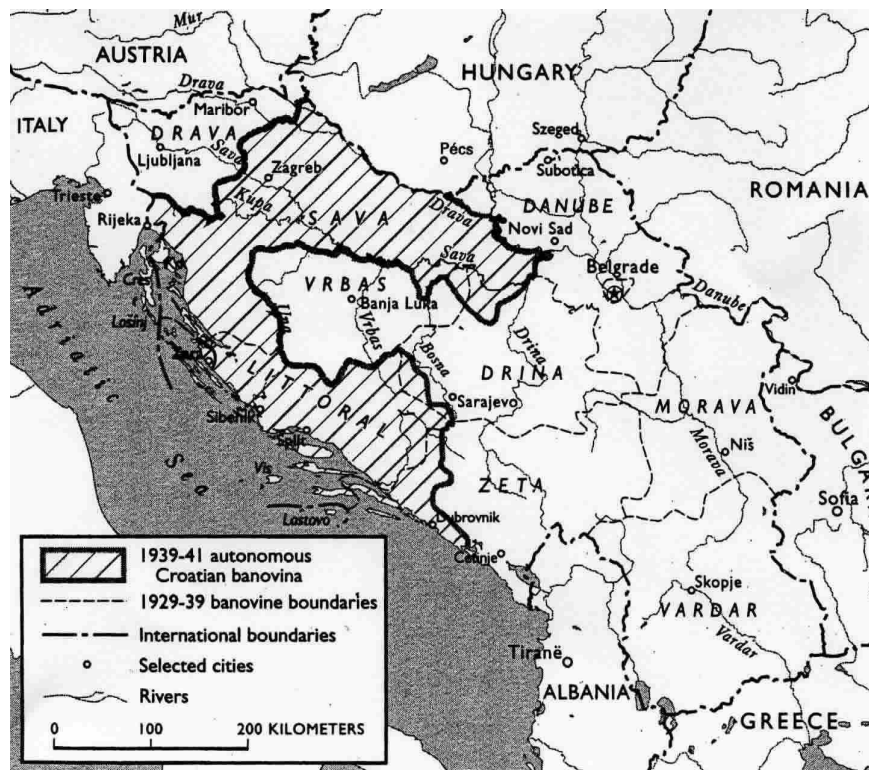
Izvor: Charles Jelavich, *South Slav Nationalism: Textbooks and Yugoslav Union Before 1914 / Južnoslovenski nacionalizam: udžbenici i jugoslovenska zajednica pre 1914. godine*, (Kolumbus, Ohio: Ohio State University Press, cop. 1990), str. 142

GEOGRAFSKA KARTA 3 – Teritorijalni zahtevi Jugoslavije i konačne granice, 1918-1921

Izvor: John R. Lampe, *Yugoslavia As History: Twice There Was a Country /Jugoslavija kao prošlost: bila dvaput jedna zemlja/*, (Kembridž: Cambridge University Press, 1996), str. 113

GEOGRAFSKA KARTA 4 – Administrativna podela Jugoslavije i Banovina Hrvatska (1939)

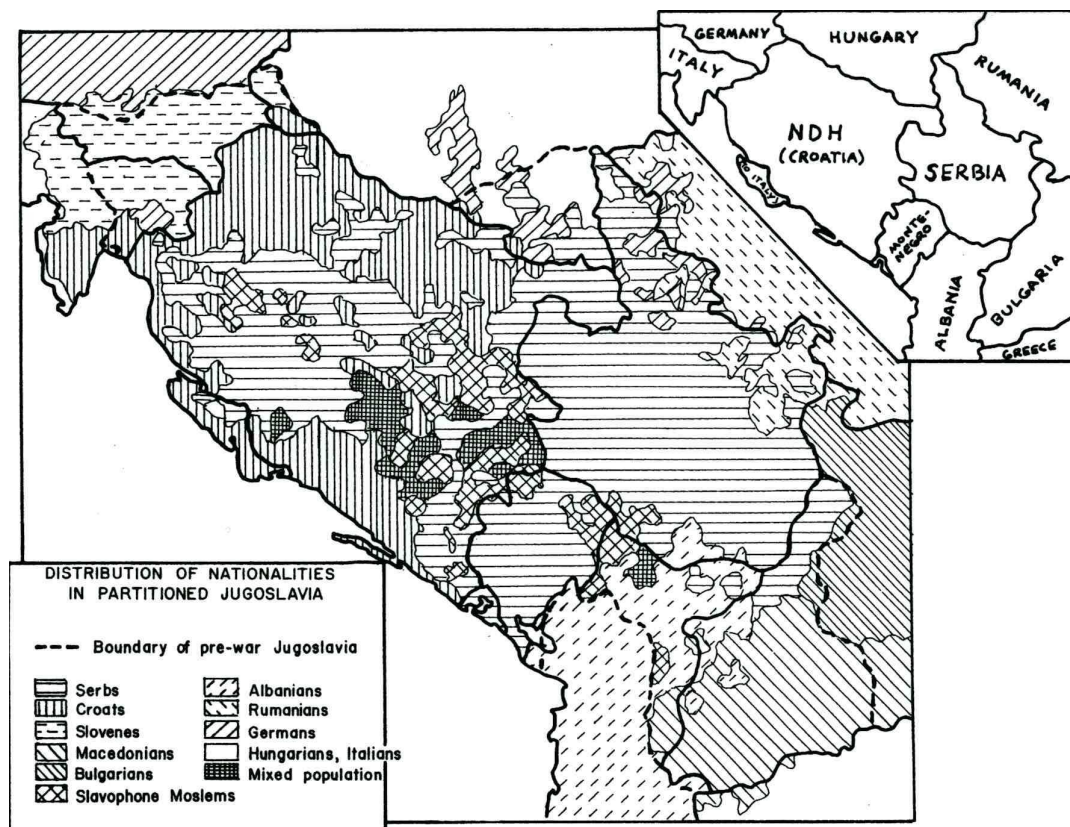
Izvor: John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country /Jugoslavija kao prošlost: bila dvaput jedna zemlja/*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), str. 165

GEOGRAFSKA KARTA 5 – Rasparčavanje Jugoslavije 1941.

Izvor: Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: The Chetniks /Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945: četnici*, (Stanford: Stanford University Press, 1975), str. 90.

GEOGRAFSKA KARTA 6 – Nacionalni sastav u delovima rasparčane Jugoslaviji (1941)

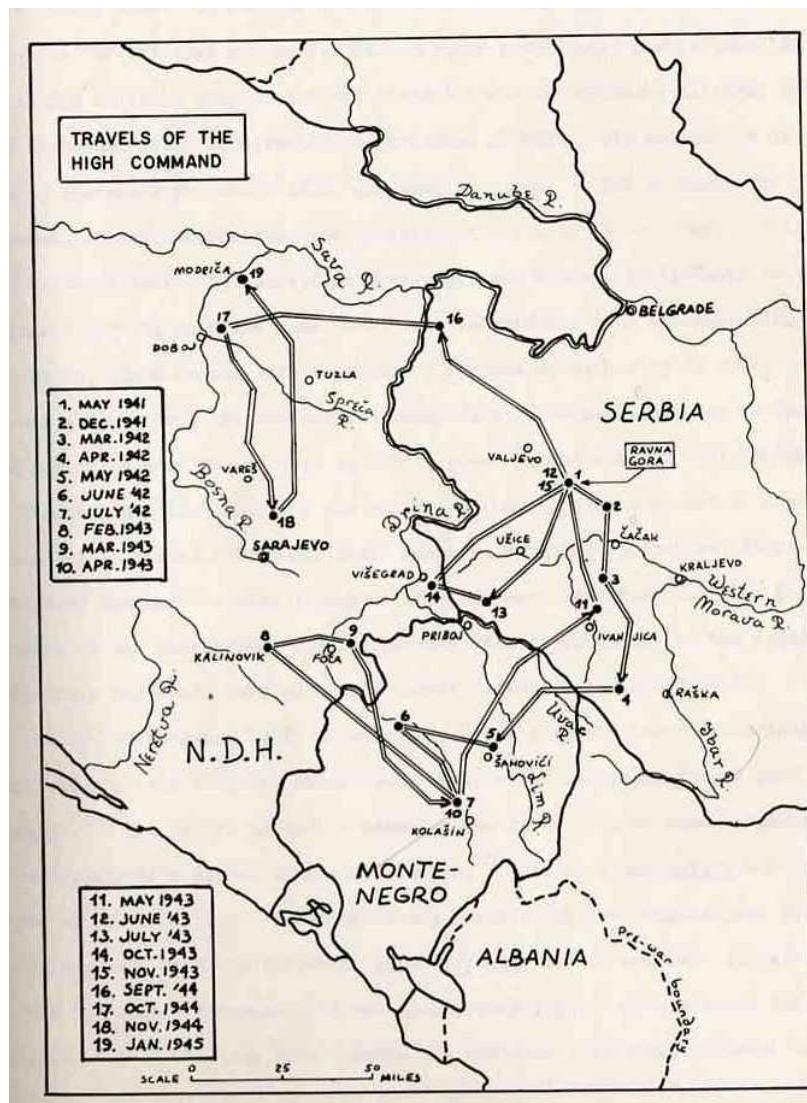
Izvor: Lucien Karchmar, *Draža Mihailović and the Rise of the Četnik Movement, 1941-1942* /*Draža Mihailović i nastanak četničkog pokreta, 1941-1942*/ (Njujork, London: Garland Publishing, 1987), tom. 1, str. 28.

GEOGRAFSKA KARTA 7 – Karta Velike Srbije Stevana Moljevića

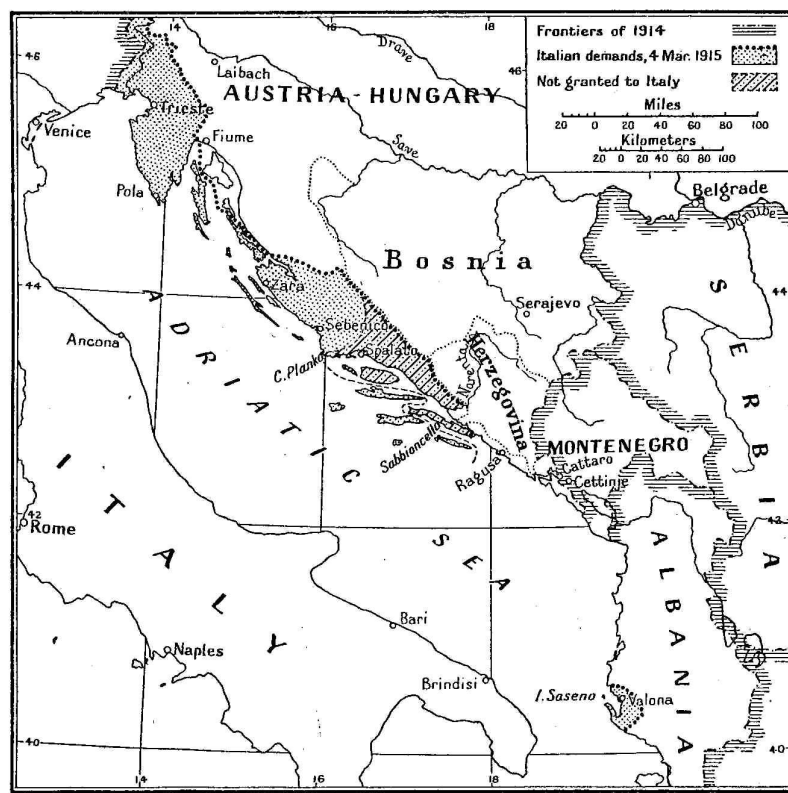
Izvor: Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: The Chetniks /Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945: četnici*, (Stanford: Stanford University Press, 1975), str. 168.

GEOGRAFSKA KARTA 8 – Kretanje Vrhovne komande JVUO tokom Drugog svetskog rata

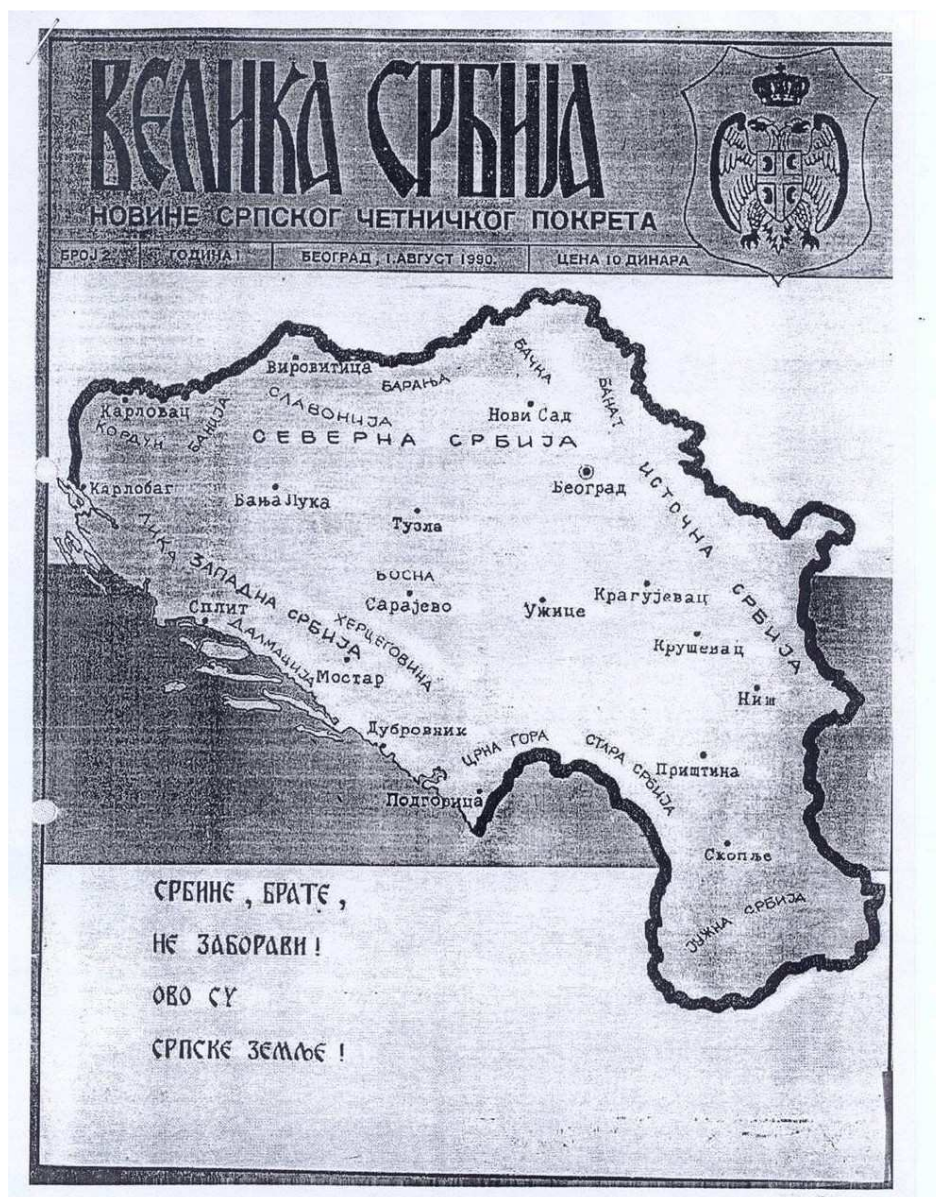
Izvor: Lucien Karchmar, *Draža Mihailović and the Rise of the Četnik Movement, 1941-1942* /*Draža Mihailović i nastanak četničkog pokreta, 1941-1942*/, (Njujork, London: Garland Publishing, 1987), tom 2, str. 528-529.

**GEOGRAFSKA KARTA 9 – Karta teritorijalnih pregovora za
Londonski ugovor
(26. april 1915)**

Izvor: René Albrecht-Carrié, *Italy at the Paris Peace Conference /Italija na Pariskoj mirovnoj konferenciji/*, (Njujork: Columbia University Press, 1938), str. 27.

GEOGRAFSKA KARTA 10 – Karta Velike Srbije objavljena u novinama Srpskog četničkog pokreta “*Velika Srbija*”, u avgustu 1990.

“Velika Srbija”, novine Srpskog četničkog pokreta, br. 2, avgust 1990. Na naslovnoj strani je geografska karta Velike Srbije kako ju je zamišljao politički pokret Vojislava Šešelja. Na zapadu (na teritoriji Hrvatske) Srbija se prostire do linije Karlobag – Karlovac – Virovitica.

Citati/izjave Vojislava Šešelja o Velikoj Srbiji

Ovde dajemo izbor, a ne iscrpan pregled.

“[. . .] Nužno je i ukidanje autonomnih pokrajina, ili bar njihovo striktno podvođenje pod srbijanski suverenitet, s obzirom da je u Vojvodini većinsko stanovništvo srpsko, a na Kosovu je pretežan dio albanske etničke skupine pokazao spremnost i odlučnost za vođenje separatističke politike, pa bi mu svako dalje davanje političkih beneficija bilo nesvrshodno i štetno sa stanovišta opštejugoslovenskih interesa i državnog razloga koji u ovakvim slučajevima ima presudan značaj. Jugoslovenska federacija bi se sastojala od četiri stvarno ravnopravne republike: Slovenije, Hrvatske, Srbije i Makedonije. Nužno je i novo teritorijalno razgraničenje između Srbije i Hrvatske. S obzirom na djelimičnu teritorijalnu izmiješanost srpskog i hrvatskog stanovništva na području Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Like, Korduna, Banije i Slavonije, razgraničenje bi se ostvarilo na principu koji podrazumijeva da u granicama Hrvatske ostane isti broj građana srpske nacionalnosti kao u Srbiji Hrvatske, prema podacima iz poslednjeg popisa stanovništva. Time bi konačno bilo riješeno srpsko-hrvatsko nacionalno pitanje na načelima humanizma i demokratije, te učvršćena međunacionalna sloga i zajedništvo, a izbjegnuta jedan od osnovnih uzroka razdora iz prošlosti [. . .]”

Odgovori na anketu-intervju: Šta da se radi?, septembar 1993, objavljeno u Šešelj, *Demokratija i dogma*, str. 130.

“[. . .] Mi Srbi treba da u okviru Jugoslavije odredimo svoje nacionalne ciljeve, svoj nacionalni program i granice svoje državnosti i da prepustimo to našoj, navodnoj sjevernoj braći Hrvatima i Slovencima, njihovoj slobodnoj volji, da se izjasne da li žele da žive u takvoj državi ili ne žele. Srpski narod nije apriori protiv postojanja Jugoslavije. Srpski narod je, duboko sam ubijeden, za postojanje Jugoslavije ali ne Jugoslavije po svaku cijenu. Samo one Jugoslavije koja bi svojim granicama poštovala granice srpske državnosti garantovane Londonskim ugovorom. Dakle, u slučaju opstanka federalne Jugoslavije, srpska federalna jedinica u svojim granicama mora da ima, ne samo današnju Srbiju, današnje pokrajine Vojvodinu, Kosovo i Metohiju, nego i Makedoniju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Dubrovnik, Dalmaciju, Liku, Baniju, Kordun, istočnu Slavoniju i Baranju. Sve ove granice nisu garantovane Londonskim ugovorom; njih je obilježio Ante Pavelić u toku Drugog svjetskog rata. Obilježio ih je srpskim grobljima, masovnim grobnicama, srpskim stratištima, logorima, klanicama, jamama. A mišljenja sam da srpski narod ni po koju cijenu ne smije dozvoliti da bilo koje masovno groblje ostane van granica srpske države [. . .]”

“Program Dr. Vojislava Šešelja: iz predavanja kod Gračanice u Americi”, *Četničke novine*, br. 298, juli 1989, str. 4.

“Naš glavni zadatak predstavlja obnova srpske državne nezavisnosti u granicama koje bi obuhvatale sve srpske zemlje. Pored teritorije sadašnje sužene srbijanske federalne jedinice, mi jednostavno srpsku državu ne možemo zamisliti bez srpske Makedonije, srpske Crne Gore, srpske Bosne, srpske Hercegovine, srpskog Dubrovnika, srpske Banije, srpskog Korduna, srpske Slavonije i srpske Baranje.”

Programska izjava Vojislava Šešelja za vreme predsedničkih izbora u decembru 1990, “Velika Srbija”, br. 7, 1990, objavljeno u Šešelj, *Srpski četnički pokret*, str. 220.

“Monitor: Kakav je Vaš koncept budućnosti ove zemlje?”

Vojislav Šešelj: Mi se nadamo da Jugoslavija neće opstati, da ćemo Jugoslaviji vrlo brzo sagledati definitivni kraj.

Jedna je od varijanti da se na ovim prostorima stvore tri nezavisne države: Velika Srbija, mala Slovenija i još manja Hrvatska. Druga, moguća, varijanta je da ćemo mi Srbi postići sporazum sa Talijanima, da će se oživeti Londonski pakt iz 1915. godine i da će se srpsko-talijanska granica postaviti na liniji Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica.”

Intervju objavljen u nedeljniku “Monitor” 31. maja 1991. Takođe objavljen u Šešelj, *Razaranja srpskog nacionalnog bića*, str. 220.

“Kakva je, po Vama, perspektiva Jugoslavije?”

“Mislim da je svima jasno da Jugoslavija nema nikakve budućnosti i da će se u najskorije vreme podeliti na tri posebne države. Biće to žvelika’ Srbija, žmala’ Slovenija i žjoš manja’ Hrvatska. Lično očekujem da će Italija tražiti nazad svoje teritorije. To je deo Jadranskog mora koji joj je otet nakon oba svetska rata. To znači da će Istra opet biti italijanska kao i Rijeka kao i deo ostrva, pre svega u Kvarneru. Srbija će svoju zapadnu granicu uspostaviti na liniji Karlobag-Ogulin, Karlovac-Virovitica. [. .]”

Intervju koji je Vojislav Šešelj dao časopisu “Svet” (9. avgust 1991), objavljen i u Šešelj, *Politika kao izazov savesti*, str. 92.

“- Govori se zadnjih dana o stvaranju nekakvog Saveza srpskih zemalja, a Vi ste jedan od njenih glavnih promotera. Postoji li, po Vama, ikakva mogućnost da to u dogledno vreme bude ostvareno, ili je, pak, reč o propagandnom triku?”

- Mislim da je ta ideja vrlo sazrela i da je treba ostvariti u dve faze. Prva faza bi bilo ujedinjenje Republike Srpske i Republike Srpske Krajine. I to treba odmah uraditi. To je pitanje opstanka i za Republiku Srpsku i za RSK, naročito za ovu drugu. Druga faza bi onda bilo ujedinjenje te i takve države u SRJ, kao posebne federalne jedinice. Smatram da bi prvi deo plana morali odmah i radikalno sprovesti.

- Momčilo Krajišnik reče da bi se ta država zvala žNova Srbija’

- Meni se nešto čini da je onaj naziv "Zapadna Srbija" bolji, jer bi to "Nova Srbija" teško prošlo na Zapadu.”

Intervju koji je Vojislav Šešelj dao “NI Svet” (17. april 1993), objavljen i u Vojislav Šešelj, *Aktuelni politički izazovi*, (Beograd: ABC Glas, 1993), str. 210.

Skraćenice

AVNOJ	Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije
CNK	Centralni nacionalni komitet Kraljevine Jugoslavije
HDZ	Hrvatska demokratska zajednica
JRSD	Jugoslovenska radikalna seljačka demokratija i nakon 1933. Jugoslovenska nacionalna stranka
JUORA	Jugoslovenska organizacija ravnogorki
JURAO	Jugoslovenska ravnogorska omladina
JVUO	Jugoslovenska vojska u Otadžbini
SK	Savez komunista
SKJ	Savez komunista Jugoslavije
RSK	Republika Srpska Krajina
SČP	Srpski četnički pokret
SHS	Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
SKK	Srpski kulturni klub
SNO	Srpska narodna obnova
SPO	Srpski pokret obnove
SRS	Srpska radikalna stranka

Bibliografija

- Albrecht-Carrié, René. *Italy at the Paris Peace Conference /Italija na Pariskoj mirovnoj konferenciji/*. Njujork: Columbia University Press, 1938.
- Ban, Matija. *Pravilo o četničkoj vojni*, Beograd, 1848.
- Bazić, Jovan. *Srpsko pitanje: političke koncepcije rešavanja srpskog nacionalnog pitanja*. Beograd: Službeni list SCG, Institut za političke studije, 2003.
- Behschnitt, Wolf Dietrich. *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie /Srpski i hrvatski nacionalizam 1830-1914: analiza i tipologija nacionalne ideologije*. Minhen: Oldenbourg, 1980.
- Bojić, Nada. *Ko ste vi, Vojislave Šešelju?* Beograd: Dereta, 1992.
- Četničke novine*.
- Dedijer, Vladimir i Antun Miletić. *Genocid nad Muslimanima, 1941-1945: zbornik dokumenata i svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Devas, George. *La nouvelle Serbie: origines et bases sociales et politiques, renaissance de l'État et son développement historique, dynastie nationale et revendications libératrices /Nova Srbija: Poreklo, društveni i politički osnovi, pojava i istorijski razvoj države, narodne dinastije i slobodarske težnje/*. Pariz i Nansi: Berger-Levrault, 1918.
- Dimić, Ljubodrag. "Srpski kulturni klub između kulture i politike: prilog istoriji". *Književnost* 1993: 9-10.
- Dnevnik*, 7 May 2003. <http://www.dnevnik.co.yu/arhiva/07-05-003/Strane/dogadaji.htm>. (Stranica konsultovana 23. februara 2005.)
- Documents diplomatiques secrets russes, 1914-1917 : d'après les archives du ministère des affaires étrangères à Petrograd /Tajni dokumenti ruske diplomatije, 1914-1917: iz arhive Ministarstva spoljnih poslova u Petrogradu*. Pariz: Payot, 1928.
- Dokumenti SK Srbije: Četrnaesta sednica CK SK Srbije: uzroci i posledice kontrarevolucionarne akcije na Kosovu*. Beograd: Komunist, 1981.
- Ekmečić, Milorad. U *Istorijski glasnik*, 1980: 1-2, str. 151-160.
- . *Srbija između srednje Evrope i Evrope*. Beograd: Politika, 1992.
- . *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*. Tom 1 i 2. Beograd, Prosveta, 1989.
- Goati, Vladimir. *Izbori u SRJ od 1990. do 1998.: volja građana ili izborna manipulacija*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju, 1999.
- . *Partije i partijski sistem Srbije*. Niš: Odbor za građansku inicijativu, 2004.
- Grmek, Mirko, Marc gjidara i Neven Šimac (urednici) . *Le nettoyage ethnique: documents historiques sur une idéologie serbe /Etničko čišćenje: istorijski dokumenti o srpskoj ideologiji/*. Pariz: Fayard, 1993.
- Imami, Petrit. *Srbi i Albanci kroz vekove*. Beograd: KVS, 2000.
- Ivanović, Ljubomir. *Četovanje ili četničko ratovanje*. 1868.
- Janićević, Milosav. *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1984.
- Janković, Dragoslav. *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915. godine*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1973.

- Jelavich, Charles. *South Slav Nationalism: Textbooks and Yugoslav Union before 1914 / Južnoslovenski nacionalizam: udžbenici i jugoslovenska zajednica pre 1914. godine/*. Kolumbus: Ohio State University Press, 1990.
- Jelić-butić, Fikreta. *Četnici u Hrvatskoj, 1941-1945*. Zagreb: Globus, 1986.
- . *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska, 1941-1945*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.
- Jovanović, Slobodan. *Srpski književni glasnik*, 1. januara 1940.
- Jovičić, Miodrag. *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija: izbor članaka iz Srpskog glasa, organa Srpskog kulturnog kluba*. Beograd: Naučna knjiga, 1991.
- Jovičić, Vladimir. *Srpsko rodoljubivo pesništvo*. Beograd: Nolit, 1976.
- Karchmar, Lucien. *Draža Mihailović and the Rise of the Četnik Movement, 1941-1942 / Draža Mihailović i nastanak četničkog pokreta, 1941-1942/*. Tom 1. Njujork, London: Garland Publishing, 1987.
- Lampe, John R. *Yugoslavia As History: Twice There Was a Country /Jugoslavija kao prošlost: bila dvaput jedna zemlja/*. Kembriđž: Cambridge University Press, 1996.
- Ljušić, Radoš. "Ilija Garašanin o srpskoj državnosti". U *Ilija Garašanin (1812-1874)*, Beograd, SANU, Odeljenje istorijskih nauka, 1991.
- Mackenzie, David. *Ilija Garašanin: Balkan Bismarck /Ilija Garašanin - balkanski Bizmark/*. Njujork: Columbia University Press, 1985.
- Marjanović, Jovan. "Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine". U *Istorija XX. veka: zbornik radova*, tom 1, Beograd: Kultura, 1959, str. 179-180.
- Marjanović, Milan. *Borba za Jadran 1914-1946: iredenta i imperijalizam*. Split: Redakcija listova JRM, 1953.
- . *Londonski ugovor iz godine 1915.: prilog povijesti borbe za Jadran 1914.-1917*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 1960.
- Marković, Dragoslav. *Život i politika: 1967-1978*. Tom 2. Beograd: Rad, 1987.
- Matić, Milan B. *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi četničkog pokreta u Srbiji 1941-1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1995.
- Mihailović, Kosta i Vasilije KRESTIĆ. "Memorandum SANU": *odgovori na kritike*, Beograd: SANU, 1995.
- Milovanović, Nikola. *Dragiša Vasić: Od gradanskog buntovnika do kontrarevolucionara*. Beograd: Nova knjiga, 1986.
- Mill, John Stuart. *Considerations on Representative Government /Razmatranja o predstavničkoj vladi*. London, 1872. U Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism* (Njujork: Holmes and Meier, 1983), str. 9.
- "Na svom putu". *Ravna Gora*, br. 3, 1. mart 1943.
- Nikolić, K/osta/. "Dragiša Vasić: skica za portret nacionalnog revolucionara". U *Istorija XX veka* (1997: 1).
- . *Istorija ravnogorskog pokreta*. Tom 1. Beograd: Srpska reč, 1999.
- Nikolić, Kosta, Nikola Žutić, Momčilo Pavlović i Zorica Špadijer. *Istorija 3/4*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002.
- Nouzille, Jean. *Histoire de frontières: l'Autriche et l'Empire ottoman / Istorija granica: Austrija i Otomansko carstvo/* (Pariz: Berg International, 1991).

- Papić, Žarko. *Vreme zastoja*. Beograd: Ekonomika, 1990.
- “Naš stav i naša poruka”. Reč urednika. *Srbija: glas srpskih boraca*, juli 1986.
- Perin, Đoko. “Nacionalizovanje Vojvodine i Južne Srbije”.
- Petranović, Branko. *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*. Beograd: Službeni list SRJ, 1993.
- . *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji, 1941-1945*. Tom 2. Beograd: Rad, 1983.
- PETROVICH, Michael. *A History of Modern Serbia, 1804-1918 /Istorija moderne Srbije 1804-1918/*. Tom 1. Njujork: Harcourt Brace Jovanovich, 1976.
- Pogledi*. <http://www.pogledi.co.yu>).
- Politika*. 14. maj 1991.
- Popović, Aleksandar I. “Forum”. U *Pogledi*, 24. april 1992, br. 107.
- Popović, Jovo, Marko Lolić i Branko Latas. *Pop izdaje*. Zagreb: Stvarnost, 1988.
- “Program Dr. Vojislava Šešelja: iz predavanja kod Gračanice u Americi”. *Četničke novine*, juli 1989, br. 298.
- “Programska deklaracija Srpske radikalne stranke”. *Velika Srbija*, maj 1991, br. 9, str. 6-7.
- Radić, Radmila. “Crkva i žsrpsko pitanje”. U Nebojša Popov, ur, *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (Beograd: Republika, 1996), str. 267-304.
- Simeunović, Dragan. *Iz riznice otadžbinskih ideja*. Beograd: Vojska i Verzal Press, 2000.
- Smith, Anthony D. *National Identity /Nacionalni identitet/*. London: Penguin Books, 1991.
- “Sporazum ili nesporazum”. *Srpski glas*, 1. februar 1940, br. 12.
- Srbija: glas srpskih boraca*.
- Stambolić, Ivan. *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*. Beograd: Radio B92, 1995.
- Stanisavljević, Đuro. “Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine”. U *Istorija XX veka: zbornik radova*, tom 4, Beograd: 1962, str. 96-97.
- Stanišić, Mihailo. *Projekti “Velika Srbija”*. Beograd: Službeni list SRJ, 2000.
- . *Slom, genocid, odmazda*. Beograd: Službeni list SRJ, 1999.
- Stanković, Đorđe Đ. *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1984.
- Stojanović, Dubravka. “O metodologiji, poštenju i skandalima”. *Vreme*, 16. januar 2003, br. 628, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=331016>.
- Šešelj, Vojislav. *Aktuelni politički izazovi*. Beograd: ABC Glas, 1993.
- . *Bal vampira*. Beograd: ABC Glas, 1992.
- . *Branković je ustao iz groba*. Beograd: ABC Glas, 1994.
- . *Crveni tiranin sa Dedinja*. Beograd: ABC Glas, 1995.
- . *Demokratija i dogma*. Beograd: ABC Glas, 1991.
- . *Disidentski spomenar*. Beograd: ABC Glas, 1991.
- . *Emigrantski opus profesora Laze M. Kostića*. I deo. Beograd: ZIPS, 1999.
- . *Filipike četničkog vojvode: dr Vojislav Šešelj u objektivu Siniše Aksentijevića*. Beograd: ABC Glas, 1994.

- . *Hajka na jeretika*. Beograd: ABC Glas, 1991.
- . *Horvatove ustaške fantazmagorije i druge političke rasprave*. Beograd: ABC Glas, 1992.
- . *Ideologija srpskog nacionalizma: naučno i publicističko delo prof. dr. Laze M. Kostića*. Beograd: ABC Glas, 2002.
- . *Milan Panić mora pasti: konferencije za štampu 1992. godine*. Beograd: ABC Glas, 1994.
- . *Milošević hapsi radikale*. Beograd: ABC Glas, 1994.
- . *Osvajanje slobode*. Beograd: ABC Glas, 1991.
- . *Partijski bilansi i politički balansi*. Beograd: ABC Glas, 1993.
- . *Pledoaje za demokratski ustav*. Beograd: ABC Glas, 1991.
- . *Politika kao izazov savesti*. Beograd: ABC Glas, 1993.
- . *Poslaničke besede*. Beograd: ABC Glas, 1995.
- . *Pravo na istinu* . Beograd: ABC Glas, 1991.
- . *Preti li nam slobotomija?* Beograd: ABC Glas, 1994.
- . *Razaranje srpskog nacionalnog bića*. Beograd: ABC Glas, 1992.
- . *Srpska radikalna stranka*. Beograd: ABC Glas, 1995.
- . *Srpski bračni par "Čaušescu"* . Beograd: ABC Glas, 1995.
- . *Srpski četnički pokret* . Beograd: ABC Glas, 1994.
- . *Veleizdajnički proces*. Beograd: ABC Glas, 1991.
- . "Zašto sam isključen iz Saveza komunista ?" U Vojislav Šešelji, *Hajka na jeretika*, (Beograd: ABC Glas, 1991), str. 27-36
- "Šta kažu važeća partijska dokumenta o odnosima u SR Srbiji". *Borba*, 8. juli 1988, str. 5.
- Tadić, Ljubomir. *O velikosrpskom hegemonizmu*. Beograd: Stručna knjiga i Politika, 1992.
- Todorović, D. *Dr Stevan Moljević: rečju, perom, delom i životom za Ujedinjeno Srpstvo*. Beograd: Kalekom, 2000.
- Todosijević, Bojan. "Why Bunjevci did not Become a Nation: A Case Study" //Zašto Bunjevci nisu postali nacija - studija slučaja/. *East Central Europe*, tom 29, br. 1-2, str. 59-72.
- Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: The Chetniks/Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945: četnici*. Stanford: Stanford University Press, 1975.
- Tomic, Yves. "Milosevic et la mutation de la Ligue des communistes de Serbie : du communisme au nationalisme populiste (1986-1989)" /"Milošević i transformacija Saveza komunista Srbije: od komunizma do populističkog nacionalizma"/. *L'Autre Europe*, br. 34-35, mart 1997.
- . "Le mouvement national croate au XIXe siècle: entre yougoslavisme (*jugoslovenstvo*) et croatisme (*hrvatstvo*)" /"Hrvatski nacionalni pokret u 19. veku: između jugoslovenstva i hrvatstva"/, *Revue des études slaves*, 68: 4 (1996), str. 463-475.
- Topalović, Živko. *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji*. Kragujevac: Pogledi, 2001.
- Tošić, Desimir. *Srpski nacionalni problemi*. Pariz: Oslobođenje, 1952.

- Trgovčević, Ljubinka. "Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX veku: analitička skica." U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994, str. 217-232.
- Večernje novosti*. 24. novembar 1998.
- Velika Srbija*, novine Srpskog četničkog pokreta.
- Vesović, Milan i Kosta Nikolić. *Ujedinjene srpske zemlje: ravnogorski nacionalni program*. Beograd: Vreme knjige, 1996.
- Višnjjić, Čedomir. *Partizansko ljetovanje : Hrvatska i Srbi 1945-1950*. Zagreb: SKD Prosvjeta, 2003.
- Vjesnik*. 9. maj 2004, <http://www.vjesnik.hr/html/2004/05/09/Clanak.asp?r=van&c=3>. Stranica konsultovana 23. februara 2005.
- Vojvodić, Vaso. *U duhu Garašaninovih ideja: Srbija i neoslobodeno srpstvo 1868-1876*. Beograd: Prosveta, 1994.
- Vreme*.
- "Za naše ujedinjenje i naše jedinstvo", *Ujedinjeno srpstvo*, 2. april 1944, br. 1.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knj. 1, *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941-1942*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981, str. 173-182:

Indeks imena

- AČIĆ Puniša, 39
 AĆIMOVIĆ Milan, 36
 ANDRASSY, 18
 BABIĆ Milan, 92
 BACOVIĆ Petar, 43
 BAKRAČ Drago, 87
 BAN Matija, 15
 BEHSCHNITT Wolf Dietrich, 10
 BOGAVAC Dušan, 69
 BOŠKOVIĆ Todor, 79
 BOŽOVIĆ Radoman, 95
 BUDIMIROVIĆ Boško, 61
 BUKVIĆ Rajko, 83
 BULATOVIĆ Kosta, 61
 BULATOVIĆ Miodrag, 93
 BULOVIĆ Irinej, 61
 ČOSIĆ Dobrica, 70
 ČOTRIĆ Aleksandar, 79
 ČUBRILOVIĆ Vasa, 27, 28, 31, 45
 CZARTORISKY Adam, 12
 DABČEVIĆ-KUČAR Savka, 58
 DANCKELMANN Heinrich, 36
 DANOJLIĆ Milovan, 71
 DAVIDOVIĆ Ljubomir, 24
 DENIS Ernest, 6
 DJOGO Gojko, 71
 DJUJIĆ Momčilo, 49, 57, 73, 74, 86, 87, 88
 DJURETIĆ Veselin, 71
 DJURIĆ Radoslav, 43
 DJURIŠIĆ Pavle I., 48, 55, 56
 DOBROWSKY Joseph, 9
 DODA Bib, 15
 DRAŠKOVIĆ Vuk, 70, 71, 80, 81, 95
 Dušan Tsar, 4, 21
 EKMEČIĆ Milorad, 19
 FILIPOVIĆ Branislav, 83
 FILIPOVIĆ Muhamed, 67
 FOTIĆ Konstantin, 47
 GADDAFI Muammar, 67
 GAJ Ljudevit, 15
 GARAŠANIN Ilija, 7, 12, 14, 16, 46
 GLIŠIĆ Miodrag, 79
 GOATI Vladimir, 95
 GOETHE Johann Wolfgang, 7
 GRIMM Jacob, 7
 GROL Milan, 26
 HERDER Johann Gottfried., 8
 IBRAHIMAGIĆ Omer, 67
 ISAKOVIĆ Antonije, 61
 IVANIŠEVIĆ Radovan S., 49
 IVIĆ Pavle, 61
 JASHARI Kaqusha, 64
 JASTREBOV V. N., 6
 JEVDJEVIĆ Dobroslav, 40
 JEVTIĆ Atanasije, 61
 JOVANOVIĆ Slobodan, 25, 26, 27, 29, 30, 98
 JOVIĆ Mirko, 80
 KARADJORDJEVIĆ Aleksandar, 25
 KARADJORDJEVIĆ Petar I, 23
 KARADJORDJEVIĆ Petar II, 34, 52
 KARADŽIĆ Radovan, 87
 KARADŽIĆ Vuk, 7, 8, 9, 19, 21
 KARIĆ Vladimir, 20
 KECMANOVIĆ Nenad, 67
 KLJAKIĆ Slobodan, 69
 KOMNENIĆ Milan, 81
 KOPITAR Irinej, 7, 9
 KRAJIŠNIK Momčilo, 112
 KRASNI(QI) Kar, 15
 KRUNIĆ Boško, 71
 KUKULJEVIĆ Ivan, 8
 LASIĆ Djordje, 48
 LESKOVAC Rade, 87
 LILIĆ Zoran, 96
 LUBARDA Vojislav, 71, 79
 MARIĆ Djoko P., 81
 MARKOV Mladen, 79
 MARKOVIĆ Mihailo, 61
 MARKOVIĆ Želimir, 83
 MAŽURANIĆ Ivan, 8
 MIHAILOVIĆ Draža, 40, 43, 45, 48, 49, 50, 55, 57, 70, 86, 88, 98
 MIHAILOVIĆ Kosta, 61
 MILETIĆ Ljubica, 79
 MILJUŠ Branko, 67
 MILL John Stuart, 22
 MILOŠEVIĆ Slobodan, 70, 86, 92, 94, 95, 96, 98
 MILUTINOVIĆ Milan, 96
 MOLJEVIĆ Stevan, 29, 41, 45, 46, 47, 50, 51, 53, 85, 98
 MOMČILOVIĆ Milorad, 43

- NEDIĆ Milan, 35, 36
 NEMANJIĆ, 4, 21
 NEMANJIĆ Rastko, 28
 NIKEZIĆ Marko, 59
 NIKOLIĆ Djordje, 79
 NIKOLIĆ Radmila, 83
 NINČIĆ Momčilo, 47
 NOGO Rajko, 71, 79
 OBRADOVIĆ Dositej, 7
 OBRADOVIĆ Srdjan, 83
 OBRENOVIĆ Aleksandar, 23
 OBRENOVIĆ Mihailo, 13, 16, 17
 OBRENOVIĆ Milan, 18
 PANIĆ Milan, 94
 PANIĆ Radivoje, 79
 PAŠIĆ Nikola, 23, 24, 39, 77, 85, 95
 PAVELIĆ Ante, 36, 44, 73, 89, 111
 Pavle Prince, 34
 PEĆANAC Kosta, 39, 40
 PEJČIĆ Bogoljub, 79
 PEKIĆ Borislav, 93
 PERIN Djoko, 28, 32
 PEROVIĆ Latinka, 59
 PETRANOVIĆ Branko, 25
 PETROVIĆ – NJEGOŠ Petar II, 15
 POPLAŠEN Nikola, 87
 POPOVIĆ Vasilije, 45
 POZDERAC Hamdija, 67
 PRIBIĆEVIĆ Svetozar, 24
 PRODANOVIĆ Jaša, 26
 PROTIĆ Stojan, 26
 PURIVATRA Atif, 67
 RADIĆ Stjepan, 39
 RADOVIĆ Amfilohije, 61
 RADULOVIĆ Borivoje S., 49
 RADULOVIĆ Jovan, 79
 RAKITIĆ Slobodan, 79
 RAKOČEVIĆ Mile, 49
 ŠAFARIK Pavel, 9
 ŠAINOVIĆ Nikola, 94
 SAMARDŽIĆ Radovan, 61
 ŠĆEPANOVIĆ Milija, 79
 SEKULIĆ Miloš, 47
 ŠEPAROVIĆ Zvonimir, 57
 ŠEŠELJ Vojislav, 5, 6, 11, 33, 56, 57,
 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77,
 79, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90,
 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98
 SIMOVIĆ Dušan, 34
 ŠOLEVIĆ Miroslav, 61
 STAMBOLIĆ Ivan, 63, 64
 STANKOVIĆ Djordje, 77
 STEFANOVIĆ Aleksandar, 83
 STOJADINOVIĆ Milan, 26, 36
 STOJADINOVIĆ Nikola, 27
 STOJANOVIĆ Dubravka, 77
 STOJANOVIĆ Ljubomir, 26
 STRANJAKOVIĆ Dragoslav, 47
 STRATIMIROVIĆ Stefan, 8
 STROSSMAYER Josip Juraj, 17
 ŠULEK Bogoslav, 15
 SUŠIĆ Hasan, 67
 Tito Josip BROZ, 74, 93
 TODOROVIĆ Boško and Žarko, 47
 TODOSIJEVIĆ Miladin, 88
 TOPALOVIĆ Živko, 51
 TRIFUNOVIĆ Miša, 26
 TRIFUNOVIĆ-BIRČANIN Ilija, 39, 50
 TRIPALO Mika, 58
 TUDJMAN Franjo, 83, 98
 VAREŠANIN Marijan, 41
 VASIĆ Dragiša, 27, 29, 41, 45, 46, 50,
 52, 53, 98
 VLLASI Azem, 64
 VUJANAC Vojislav, 47
 VUKADINOVIĆ Alek, 79
 VUKAJLOVIĆ Dušan, 79
 VUKOSAVLJEVIĆ Milorad, 79
 VULETIĆ Vojin, 79, 80
 ZACH František A., 12
 ZIROJEVIĆ Tripo, 79
 ŽUJOVIĆ Mladen, 41, 47, 50

Expérience professionnelle

Ingénieur d'études à la Bibliothèque de documentation internationale contemporaine (BDIC, Université de Paris X-Nanterre), responsable du secteur Balkans, depuis octobre 1995.

Expert-Témoin auprès du Tribunal international pour l'ex-Yougoslavie depuis 2004.

Chercheur associé à l'Institut des sciences sociales du politique (CNRS/Université Paris X-Nanterre), depuis 2004.

Etudes et notes de consultance sur les pays balkaniques pour la Délégation aux affaires stratégiques (ministère de la Défense) et le Centre d'analyse et de prévision du ministère des Affaires étrangères français.

Chargé de cours à l'université de Paris-Sorbonne (Paris IV), UFR d'études slaves, enseignement de l'histoire des pays yougoslaves, 1999-2000 et 2000-2001.

Commissaire de l'exposition "De l'unification à l'éclatement : l'espace yougoslave, un siècle d'histoire", Musée d'histoire contemporaine (MHC-BDIC), mars-mai 1998.

Etudes supérieures

D.E.A. d'Etudes Slaves et Est-Européennes, obtenu en novembre 1992, mention très bien, I.N.A.L.C.O. (Institut National des Langues et Civilisations Orientales).

D.R.E.A (Diplôme de Recherche et d'Etudes Approfondies) de serbo-croate, option civilisation, I.N.A.L.C.O., 1991.

Publications et activité éditoriale

Ouvrages

Yves Tomic, *La Serbie du prince Milos à Milosevic*, Bruxelles, P.I.E Peter Lang, 2003 et 2004, 165 p.

Laurent Gervereau, Yves Tomic (sous la dir.), *De l'unification à l'éclatement, l'espace yougoslave, un siècle d'histoire*, Nanterre, BDIC, 1998, 320 p.

Etudes de consultance :

La transition démocratique en Serbie, 31.05.2007, pour le Centre d'analyse et de prévision du Ministère des Affaires étrangères français.

La transition politique en RF Yougoslavie : aspects sécuritaires, projet en cours (juillet 2002-mars 2003), Nanterre, BDIC, pour la Délégation aux affaires stratégiques (Ministère de la Défense)

La question serbe après le conflit au Kosovo, Lyon, OEG, 2000, étude réalisée en collaboration avec Jacqueline Markovic pour la Délégation aux affaires stratégiques (Ministère de la Défense).

Bosnie : une alternative au protectorat ?, Lyon, OEG, 1999, étude réalisée en collaboration avec Jacqueline Markovic.

Articles

« Du réveil national au 'réveil' religieux? Le cas de la Serbie au tournant du XXIe siècle », *Balkanologie*, Vol. IX-, n°1-2, décembre 2005

« Serbie : quelle assise géographique ? A propos des projets de nouvelle Constitution de la Serbie », in André-Louis Sanguin, Amaël Cattaruzza, Emmanuelle Chaveneau-Le Brun (sous la direction de), *L'ex-Yougoslavie, dix ans après Dayton*, Paris, L'Harmattan, 2005

« La vie politique en Serbie de 1987 à 2004 : une chronologie », *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, Volume 35, N°1-2, Mars-Juin 2004

Le bilan de l'année en RF Yougoslavie dans *L'état du monde*, éditions 1996-2007, Paris, La Découverte.

« La dérive autoritaire et nationaliste en serbie : 1987-2000 », in Stéphane Yerasimos (sous la dir.), *Le retour des Balkans, 1991-2001*, Paris, Autrement, 2002

« La Ligue des communistes de Serbie et l'ouverture de la question nationale serbe : 1977-1987 », *Balkanologie*, Vol. III, n°1, septembre 1999, p. 89-119.

« De l'usage du mythe du Kosovo », *Les idées en mouvement : le mensuel de la Ligue de l'enseignement*, hors-série, juin 1999

« Le nationalisme utilitariste du régime de Slobodan Milosevic », *Cahiers Anatole Leroy-Beaulieu (FNSP-IEP Paris)*, n°4, mai 1999.

« Serbie : une transition démocratique inachevée », *Balkanologie*, vol. I, n°1, juillet 1997, p. 119-124.

« Milosevic et la mutation de la Ligue des communistes de Serbie : du communisme au nationalisme populiste (1986-1989) », *L'Autre Europe*, n°34-35, mars 1997.

« Le long processus de désintégration de la Fédération yougoslave : tentative de périodisation », *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 1997, 1 (mars) p. 147-161.

« Le mouvement national croate au XIXème siècle : entre yougoslavisme (*jugoslavenstvo*) et croatisme (*hrvatstvo*) », *Revue des Etudes Slaves*, Paris, LXVIII/4, 1996, p. 463-475.

« Y a-t-il jamais eu une intégration yougoslave », *Les Temps Modernes*, n°574 (mai 1994), pp. 87-96.

« Aux origines du déchirement de la Yougoslavie, à propos de quelques ouvrages récents », *Revue Européenne d'Histoire*, n°2 (1994), pp. 199-201.

Tribunes

« Ouvrons les négociations sur le Kosovo », *Libération*, 30.03.2004

« La Serbie en quête d'avenir », *Libération*, 07.01.2004

« Kosovo : une voie vers l'indépendance », *Libération*, 12.12.2001

« La dernière fiction yougoslave », *Libération*, 04.07.2001

« Regarder la Serbie autrement », *Libération*, 22.12.2000

« Yougoslavie, une transition chaotique », *Libération*, 28.09.2000.

« Ensemble contre Milosevic », *Le Monde*, 06.12.1996.

Colloques, séminaires, conférences

Année 2006

- Intervention au séminaire, « L'Europe centrale. Populations, identités et territoires (19e-20e siècles) », 01.02.2006, Centre d'histoire de l'Europe centrale contemporaine (Université Paris I), sous le titre : « Le réveil du mouvement national serbe à la fin des années 1930 et la question des échanges de population (1937-1941) »

- Intervention à la conférence « Une ère nouvelle dans les Balkans ? », Association des Journalistes Européens, 29.03.2006

- Intervention à la conférence « Le Kosovo : Statut et perspectives d'avenir », Sciences Po - 1er cycle européen - Europe centrale et orientale, Dijon, 03.05.2006

- Intervention à la conférence « Le Monténégro après le référendum du 21 mai 2006 », Association française d'études sur les Balkans, 23.05.2006
- Intervention à la soirée de présentation du livre de Jean-Arnault Dérens, *Kosovo, année zéro*, Maison d'Europe et d'Orient, 01.06.2007

06247133

Année 2005

- Participation au colloque « La France et les migrants des Balkans : un état des lieux », organisé par le Courrier des Balkans, 20.01.2005
- Intervention au séminaire du LASP-CNRS, 24.01.2005, sous le titre : Le réveil national serbe à la fin des années 1930
- Intervention au colloque « Vers un statut définitif du Kosovo », organisé par le Sénat de Belgique, 26.04.2005
- Intervention au séminaire « Les sociétés balkaniques de l'empire aux Etats-nations, figures mythifiées, figures oubliées », EHESS, 30.05.2005, sous le titre : « Le réveil du nationalisme serbe à la fin des années 1930 à travers le parcours de Stevan Moljević »
- Intervention au colloque international « L'ex-Yougoslavie dix ans après Dayton : De nouveaux Etats entre déchirements communautaires et intégration européenne », organisé par la Commission de Géographie Politique (Union Géographique Internationale), 07-08.06.2005, sous le titre : Serbie, quelle assise géographique ?
- Intervention à la Conférence « La Serbie et Monténégro », Bureau parisien du Conseil de l'Europe, 16.06.2005
- Intervention à un colloque restreint sur la Bosnie-Herzégovine, organisé par le Groupe d'amitié France-Bosnie-Herzégovine de l'Assemblée nationale, 20.06.2005
- Intervention à la journée d'étude « Les Eglises orthodoxes en Europe », organisé par le Centre d'Études et de Recherches Internationales Sciences-Po CNRS, 07.10.2005, sous le titre : Du réveil national au 'réveil' religieux : la Serbie des années 1990
- Intervention au colloque « Serbia in Europe : neighbourhood relations and european integration », Belgrade, 19-20.10.2005, organisé par l'Austrian Institute of East and Southeast European Studies/OSI (Vienna), sous le titre : Serbia's historical heritage
- Intervention à la table ronde « La Serbie-et-Monténégro cinq ans après la chute de Slobodan Milosevic : bilan des changements et perspectives d'avenir » organisé par l'Association française d'études sur les Balkans, 28.10.2005

Année 2004

- Intervention à la conférence 'Où va la Serbie', Courrier des Balkans, Paris, 12.01.2004
- Intervention aux Entretiens de l'information «Après la guerre, le silence des médias», Ecole supérieure de journalisme, Lille, 16.01.2004
- Intervention à la conférence 'Les diasporas balkaniques entre incompréhension et intégration, Courrier des Balkans, Paris, 16.02.2004
- Intervention à la Commémoration du bicentenaire de l'Etat moderne de Serbie, UNESCO, Paris, 01.03.2004
- Intervention à la Rencontre-débat sur les identités nationales dans les Balkans, Journée du Courrier des Balkans, Arcueil, 06.03.2004
- Intervention au séminaire du GASPPECO, La Serbie dans les années 90, Université libre de Bruxelles, Bruxelles, 11.05.2004
- Intervention au colloque 'Construire la nation, construire le socialisme (2e journée)', La nation dans la Yougoslavie communiste, INALCO, Paris, 13.05.2004
- Intervention au séminaire 'Institution universitaire et mouvements étudiants', Juin 1968 : la contestation étudiante en Yougoslavie, Centre d'histoire de Sciences Po, 16.06.2004

Autres activités

Vice-président de l'Association française d'études sur les Balkans (AFEBALK, www.afebalk.org), mandat 2007-2008.

Consultant sur les Balkans (ministère des Affaires étrangères, Centre d'analyse et de prévision)

Langues (par ordre décroissant de maîtrise de la langue)

Serbo-croate, anglais, bulgare, russe, macédonien, albanais.

YVES TOMIC

Profesionalno iskustvo

Voda istraživanja nadležan za područje Balkana pri *Bibliothèque de documentation internationale contemporaine* /Biblioteka za međunarodnu dokumentaciju/ (BDIC, Univerzitet Pariz X - Nanterre), od oktobra 1995.

Veštak na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju od 2004.

Istraživač-spoljni saradnik pri *Institut des sciences sociales du politique* /Institutu za društvene nauke i politiku/ (CNRS-Državni centar za naučna istraživanja/Univerzitet Pariz X - Nanterre) od 2004.

Provođenje istraživanja i izrada radnog materijala o balkanskim zemljama za Delegaciju za strateška pitanja (Ministarstvo odbrane) u okviru Centra za analizu i predviđanja francuskog Ministarstva spoljnih poslova.

Predavač na Univerzitetu Pariz-Sorbona (Pariz-IV), Katedra za slovenske studije, predavanja o istoriji jugoslovenskih zemalja, 1999-2000. i 2000-2001.

Kustos izložbe *De l'unification à l'éclatement: l'espace yougoslave, un siècle d'histoire* /Od ujedinjenja do raspada: jugoslovenski prostor, jedan vek istorije/, Muzej savremene istorije (MHC-BDIC), mart-maj 1998.

Poslediplomske studije

D.E.A. /magistratura/ iz slovenskih i istočnoevropskih studija, titula stečena u novembru 1992. s ocenom odličan, I.N.A.L.C.O. /Nacionalni institut za orijentalne jezike i civilizacije/.

D.R.E.A. /magistratura i istraživački rad/ iz srpskohrvatskog, smer civilizacija, I.N.A.L.C.O, 1991.

Publikacije i izdavačka delatnost

Radovi

Yves Tomic, *La Serbie du prince Milos à Milosevic /Srbija od kneza Miloša do Miloševića/*, Bruxelles, P. I. E. Peter Lang, 2003. i 2004, 165 str.

Laurent Gerverau, Yves Tomic (ur.), *De l'unification à l'éclatement, l'espace yougoslave, un siècle d'histoire /Od ujedinjenja do raspada, jugoslovenski prostor, jedan vek istorije/*, Nanterre, BDIC, 1998, 320 str.

RADNA VERZIJA

Elaborati:

La transition démocratique en Serbie /Demokratska tranzicija u Srbiji/, 31. 05. 2007, za Centar za analizu i predviđanja Ministarstva spoljnih poslova Francuske.

La transition politique en RF Yougoslavie: aspects sécuritaires /Politička tranzicija u Saveznoj Republici Jugoslaviji: bezbednosni aspekti/, projekt u toku (juli 2002-mart 2003), Nanterre, BDIC, za Delegaciju za strateška pitanja (Ministarstvo odbrane).

La question serbe après le conflit au Kosovo /Srpsko pitanje nakon kosovskog sukoba/, Lyon, OEG /Evropska geografska organizacija/ 2000, studija realizovana u saradnji sa Jacqueline Markovic za Delegaciju za strateška pitanja (Ministarstvo odbrane).

Bosnie: une alternative au protectorat ? /Bosna: alternativa protektoratu?/, Lyon, OEG, 1999, elaborat realizovan u saradnji sa Jacqueline Markovic.

Članci

"Du réveil national au réveil religieux? Le cas de la Serbie au tournant du XXIe siècle" /Od nacionalnog do verskog buđenja? Primer Srbije na prelazu u 21. vek/, *Balkanologie*, sv. IX, broj 1-2, decembar 2005.

"Serbie: quelle assise géographique? A propos des projets de nouvelle Constitution de la Serbie" /Srbija: koje geografsko uporište? O pitanju projekta novog Ustava Srbije/, u André-Louis Sanguin, Amaël Cattaruzza, Emmanuelle Chaveneau-Le Brun (ur.), *L'ex-Yougoslavie, dix ans après Dayton* /Bivša Jugoslavija deset godina nakon Dayton/, Pariz, L'Harmattan, 2005.

"La vie politique en Serbie de 1987 à 2004: une chronologie" /Hronologija političkog života u Srbiji od 1987. do 2004./, *Revue d'études comparatives Est-Ouest* /Časopis za komparativne studije Istok-Zapad/, sv. 35, br. 1-2, mart-juni 2004.

"Le bilan de l'année en RF Yougoslavie" /Jednodišnji bilans u Saveznoj Republici Jugoslaviji/, u publikaciji *L'état du monde* /Stanje u svetu/, izdanje 1996-2007, Pariz, La Découverte.

"La dérive autoritaire et nationaliste en Serbie: 1987-2000" /Razvoj autoritarnosti i nacionalizma u Srbiji: 1987-2000/ u Stéphane Yerasimos (ur.), *Le retour des Balkans, 1991-2001* /Povratak Balkana, 1991-2001/, Pariz, Autrement, 2002.

"La Ligue des communistes de Serbie et l'ouverture de la question nationale serbe: 1977-1987" /Savez komunista Srbije i pokretanje srpskog nacionalnog pitanja: 1977-1987/, *Balkanologie*, sv. III, br. 1, septembar 1999, str. 89-119.

"De l'usage du mythe du Kosovo" /Upotreba kosovskog mita/, *Les idées en mouvement: mensuel de la Lige de l'enseignement* /Ideje u pokretu, mesečnik Prosvetnog saveza/, izvanredni broj, juni 1999.

"Le nationalisme utilitariste du régime de Slobodan Milošević" /Utilitarni nacionalizam režima Slobodana Miloševića/, edicija Anatole Leroy-Beaulieu (FNSP-IEP /Državna fondacija za političke nauke-Institut za političke studije/, Pariz), br. 4, maj 1999.

"Serbie: une transition démocratique inachevée" /Srbija: nedovršena demokratska tranzicija/, *Balkanologie*, sv. I, br. 1, juli 1997, str. 119-124.

"Milošević et la mutation de la Ligue des communistes de Serbie: du communisme au nationalisme populiste (1986-1989)" /Milošević i promene u Savezu komunista Srbije: od komunizma do populističkog nacionalizma (1986-1989)/, *L'autre Europe*, br. 34-35, mart 1997.

"Le long processus de désintégration de la Fédération yougoslave: tentative de périodisation" /Dugi proces dezintegracije jugoslovenske federacije: pokušaj periodizacije/, *Revue d'études comparatives Est-Ouest* /Časopis za komparativne studije Istok-Zapad/, 1997, 1 (mart) str. 147-161.

"Le mouvement national croate au XIXème siècle: entre yougoslavisme (*jugoslavenstvo*) et croatisme (*hrvatstvo*)" /Hrvatski nacionalni pokret u 19 veku: između jugoslovenstva i hrvatstva/, *Revue des Etudes Slaves*, /Časopis za slovenske studije/, Pariz, LXXVIII/4, 1996, str. 463-475.

"Y a-t-il jamais eu une intégration yougoslave" /Da li je jugoslovenska integracija ikada postojala/, *Les Temps Modernes* /Moderna vremena/, br. 574 (maj 1994), str. 87-96.

"Aux origines du déchirement de la Yougoslavie, à propos de quelques ouvrages récents" /Uzroci raspada Jugoslavije, o nekoliko najnovijih dela/, *Revue Européene d'Histoire* /Evropski časopis za istoriju/, br. 2 (1994), str. 199-201.

Kolumne

"Ouvrons les négociations sur le Kosovo" /Otvorimo pregovore o Kosovu/, *Libération*, 30. 03. 2004.

"La Serbie en quête d'avenir" /Srbija u potrazi za budućnošću/, *Libération*, 07. 01. 2004.

"Kosovo: une voie vers l'indépendance" /Kosovo: put prema nezavisnosti/, *Libération*, 12. 12. 2001.

"La dernière fiction yougoslave" /Poslednja jugoslovenska fikcija/, *Libération*, 04. 07. 2001.

"Regarder la Serbie autrement" /Drugi pogled na Srbiju/, *Libération*, 22. 12. 2000.

"Yougoslavie, une transition chaotique" /Jugoslavija, haotična tranzicija/, *Libération*, 28. 09. 2000.

"Ensemble contre Milošević" /Zajedno protiv Miloševića/, *Le Monde*, 06. 12. 1996.

Skupovi, seminari, predavanja

2006. godina

- Predavanje na seminaru "L'Europe centrale. Populations, identité et territoires (19e-20e siècles)" /Srednja Evropa. Stanovništvo, identitet i teritorije (19-20. vek)/, 01. 02. 2006, Centar za savremenu istoriju Srednje Evrope (Univerzitet Pariz I), pod naslovom: "Le réveil du mouvement national serbe à la fin des années 1930 et la question des échanges de population (1937-1941)" /Buđenje srpskog narodnog pokreta krajem 1930-ih godina i pitanje razmene stanovništva (1937-1941),

- Predavanje na konferenciji "Une ère nouvelle dans les Balkans?" /Nova era na Balkanu?/, Udruženje evropskih novinara, 29. 03. 2006.

- Predavanje na konferenciji "Le Kosovo: Statut et perspectives d'avenir" /Kosovo: budući status i perspektive/, Sciences Po – 1er cycle européen – Europe centrale et orientale /Fakultet političkih nauka – 1. evropski ciklus – Srednja i istočna Evropa/, Dijon, 03. 05. 2006.
- Predavanje na konferenciji "Le Monténégro après le référendum du 21 mai 2006" /Crna Gora nakon referenduma održanog 21. maja 2006./, Association française d'études sur les Balkans /Francusko udruženje za balkanske studije/, 23. 05. 2006.
- Predavanje na prezentaciji knjige Jean-Arnaluta Dérensa, *Kosovo, année zéro* /Kosovo, godina nulta/, Maison d'Europe et d'Orient /Dom Evrope i Orijenta/, 01. 06. 2007.

2005. godina

- Učestvovanje na skupu "La France et les migrants des Balkans: un état des lieux" /Francuska i migranti s Balkana: pregled stanja/ u organizaciji Courrier des Balkans, 20. 01. 2005.
- Predavanje na seminaru LASP-CNRS (Laboratorije za analizu političkih sistema-Centra za naučna istraživanja) održanom 24. 01. 2005. pod naslovom "Le réveil national serbe à la fin des années 1930" /Srpsko nacionalno buđenje krajem 1930-ih godina/.
- Predavanje na skupu "Vers un statut définitif du Kosovo" /Prema konačnom statusu Kosova/ u organizaciji Senata Kraljevine Belgije, 26. 04. 2005.
- Predavanje na seminaru "Les sociétés balkaniques de l'empire aux Etats-nations, figures mythifiées, figures oubliées" /Balkanska društva od carstva do država-nacija, mitske i zaboravljene forme/, EHESS /Fakultet za društvene nauke/, 30. 05. 2005. pod naslovom "Le réveil du nationalisme serbe à la fin des années 1930 à travers le parcours de Stevan Moljević" /Buđenje srpskog nacionalizma krajem 1930-ih godina na primeru Stevana Moljevića/.
- Predavanje na međunarodnom skupu "L'ex-Yougoslavie dix ans après Dayton: De nouveaux Etats entre déchirements communautaires et intégration européenne" /Bivša Jugoslavija deset godina posle Dayton: nove države između nacionalnih rastrzanosti i evropskih integracija/ u organizaciji Komisije za političku geografiju (Međunarodno geografsko udruženje), 07-08. 06. 2005., pod naslovom: "Serbie, quelle assise géographique?" /Srbija: koje geografsko uporište?/.
- Predavanje na konferenciji "La Serbie et Monténégro" /Srbija i Crna Gora/, Pariska kancelarija Saveta Evrope, 16. 06. 2005.

- Predavanje na skupu o Bosni i Hercegovini u organizaciji Grupe za prijateljstvo Francuske i Bosne i Hercegovine u Narodnoj skupštini Republike Francuske, 20. 06. 2005.
- Predavanje na skupu "Les Eglises orthodoxes en Europe" /Pravoslavne Crkve u Evropi/, u organizaciji Centra za međunarodne studije i istraživanja i Fakulteta političkih nauka-Centra za naučna istraživanja, 07. 10. 2005, pod naslovom: "Du réveil national au 'réveil' religieux: la Serbie des années 1990" /Od nacionalnog do 'verskog' buđenja: Srbija 1990-ih godina /.
- Predavanje na skupu "Serbia in Europe: neighbourhood relations and european integration" /Srbija u Evropi: odnosi između susedskih zemalja i evropske integracije/, Beograd, 19-20. 10. 2005, u organizaciji Austrijskog instituta za studije o Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi iz Beča.
- Predavanje na okruglom stolu "La Serbie-et-Monténégro cinq ans après la chute de Slobodan Milosevic: bilan des changements et perspectives d'avenir" /Srbija i Crna Gora pet godina posle pada Slobodana Miloševića: bilansa promena i perspektive za budućnost/, u organizaciji Francuskog udruženja za balkanske studije, 28. 10. 2005.

2004. godina

- Predavanje na konferenciji "Où va la Serbie" /Kuda ide Srbija?/, Courier des Balkans, Paris, 12. 01. 2004.
- Predavanje "Après la guerre, le silence des médias" /Nakon rata, šutnja medija/, Fakultet za novinarstvo, Lille, 16, 01. 2004.
- Predavanje na konferenciji "Les diasporas balkaniques entre incompréhension et intégration" /Balkanske dijaspore između nerazumevanja i integracije/, Courier des Balkans, Pariz, 16. 02. 2004.
- Predavanje na obeležavanju dvestagodišnjice moderne srpske države, UNESCO, Pariz, 01. 03. 2004.
- Predavanje na diskusiji o nacionalnim identitetima na Balkanu, Courier des Balkans, Arcueil, 06. 03. 2004.
- Predavanje na seminaru GASPPECO-a /Grupe za društveno-političku analizu država srednje i istočne Evrope/, "La Serbie dans les années 90" /Srbija u devedesetim godinama/, Slobodni univerzitet u Bruxellesu, Bruxelles, 11. 05. 2004.
- Predavanje na skupu "Construire la nation, construire le socialisme" /Stvaranje nacije, stvaranje socijalizma/ (2. dan), "La nation dans la Yougoslavie communiste" /Nacija u komunističkoj Jugoslaviji/, INALCO, Pariz, 13. 05. 2004.

- Predavanje na seminaru "Institution universitaire et mouvements étudiants" /Univerzitet i studentski pokreti/, "Juin 1968: la contestation étudiante en Yougoslavie" /Juni 1968: studentski pokret u Jugoslaviji/, Centar za istoriju Fakulteta političkih nauka, 16. 06. 2004.

Druge aktivnosti

Potpredsednik Francuskog udruženja za balkanske studije (AFEBALK, www.afebalk.org), mandat 2007-2008.

Konsultant za Balkan (Ministarstvo spoljnih poslova, Centar za analizu i predviđanja)

Jezici (navedeni po opadajućem redosledu poznavanja jezika)

Srpsko-hrvatski, engleski, bugarski, ruski, makedonski, albanski